

3.3.3. QnM	<p><i>Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during year</i></p>				
	<p>3.3.3.1. Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during year</p>				
	<table border="1"> <tr> <td data-bbox="359 414 518 459">Year</td> <td data-bbox="518 414 1474 459">2022-23</td> </tr> <tr> <td data-bbox="359 459 518 504">Number</td> <td data-bbox="518 459 1474 504">23</td> </tr> </table>	Year	2022-23	Number	23
Year	2022-23				
Number	23				
	<p>Data Requirement during the year: (As per Data Template)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Name of the teacher: Title of the paper • Title of the book published: Name of the author/s : Title of the proceedings of the conference • Name of the publisher: National/International • National/international : ISBN/ISSN number of the proceedings • Year of publication: <p>File Description: (Upload)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Any additional information • List books and chapters edited volumes/ books published (Data Template) 				

Number of books = 06

Number of Chapters = 17

Co - Ordinator, IQAC
Shri Havagiswami Mahavidyalaya
Udgir Dist.Latur

Principal
Shri Havagiswami Mahavidyalaya
Udgir Dist.Latur

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the paper	Title of the book published	Name of the author/s	Title of the proceedings of the conference	Name of the publisher : National / International	ISBN/ ISSN number of the proceedings	Year of publication	Name of the Publisher
1	Dr. U.S. Dhaswadikar		Lahar	-	-	National	978-93-92464-07-2	2022	Prabhakar Publication, Latur
2	Dr. M.E. Tangawar	-	आधुनिक मराठी वाडमयाचा वस्तुनिष्ठ इतिहास	-	-	National	978-93-91712-04-4	2023	अथर्व पब्लिकेशन, धुळे
3	Dr. M.L. Bhandare	-	इक्कीसवीं सदी के विविध विमर्श वाणी प्रकाशन, दिल्ली	-	-	National	978-93-00000-00-0	2023	वाणी प्रकाशन, दिल्ली
4	Dr. M.E. Tangawar		Tuzha Visar Na Vhava	-	-	National	NA	2023	Ad. Motipowle B.V., Latur
5	Dr. V.G. Gore	-	IPR and Research Ethics	-	-	International	9798889510222	2023	Notion Publishers, Chennai
6	Dr. Ulgade L.K.	-	राष्ट्रीय महापुरुष व विचारवन्तः कार्य आणि विचार	-	-	National	978-93-92464-27-0	2022	Prabhakar Publication, Latur

Co - Ordinator, IQAC
Shri Havagiswami Mahavidyalaya
Udgir Dist. Latur

Principal
Shri Havagiswami Mahavidyalaya
Udgir Dist. Latur

लहर

उषा सिताराम धसवाडीकर

विनोदी
वाङ्मय

नाटक

उत्तर
मालिका

कादंबरी
कविता

चरित्र

व्यक्तिचित्र
आत्मचरित्र
प्रवासवर्णन

निबंध
ललितगद्य
कथा

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा वस्तुनिष्ठ इतिहास

इ.स. (१८१८ ते २०१८)

डॉ. म.ई. तंगावार

इक्कीसवीं सदी के विविध विमर्श

प्रो. (डॉ.) अर्जुन चव्हाण अभिनन्दन ग्रन्थ

सम्पादक

डॉ. मनोहर भंडारे

वाणी प्रकाशन

आदि-...
 बह-...
 पुत्र-...
 गाँ-...
 गाँ-...
 गाँ-...
 गाँ-...
 गाँ-...
 गाँ-...

॥ तुझा विस्मर न हूँवा ॥

...
 ...
 ...
 ...

IPR and Research Ethics

A glimpse of law and ethics for
academic and research writing

A grayscale illustration of a desk. In the foreground, a thick book is open, with a heavy metal chain draped across its pages. The chain is coiled and tangled. Behind the book, there are several sheets of paper and another book. The background shows a desk surface and a chair leg. The overall tone is somber and suggests a theme of restriction or legal constraints.

Editor
Dr. Vitthal Gore

CERTIFICATE OF PUBLISHING

We're proud to present this certificate of publishing to

Dr. Vitthal Gore - Editor

for successfully publishing

IPR AND RESEARCH ETHICS

on 16-01-2023

"A writer's life and work are not a gift to mankind; they're a necessity"~ Toni Morrison

संपादित संदर्भ ग्रंथ : विशेषांक
२२ डिसेंबर २०२२

राष्ट्रीय महापुरुष व विचारवंत : कार्य आणि विचार

(National Great Men and Thinkers : Work & thought)

: संपादक :
प्रा. डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ

राष्ट्रीय महापुरुष व विचारवंत : कार्य आणि विचार
संपादक (Editor): प्रा. डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ

ISBN 978-93-92464-27-0

प्रभाकर पब्लिकेशन
३०४, विंग-सी, सिद्धीविनायक अपार्टमेंट,
सुतमोल रोड, लातूर
मो. ८६००८८११२७, ८१४९१५३०१८

© सर्व हक्क
लेखकाधिन

प्रथम आवृत्ती
२२ डिसेंबर २०१२

मुद्रक
आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी
रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन
श्री विरभद्र गुळवे

₹ - ३००/-

*सूचना : या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुस्तकीतून अथवा इलेक्ट्रॉनिक अथवा माहिती साधनांचे - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साधनांमार्फत तंत्रज्ञानातून लपवण्याची कोणतीही प्रयत्ननाशिक्य करताना वेगळी नसून हक्क राखून ठेवले आहेत. या संघातील लेखकांच्या माहिती इच्छाक, मुद्रक, विवरक सहमत असतीलच असे नाही.

Sr. No	Name of the Teacher	Title of the paper	Title of the Book	Title of the proceedings of the conference	Name the conference	National /International	Month & Year of publication	ISBN	Affiliating institute of publication	Name of publisher
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Dr. N.G. Yemekar	सूर्यकांत त्रिपाठी निराला के काव्य में उपमा	हिंदी साहित्य में अलंकार योजना संपा. मुकेशचंद्र			National	2022	978-9391602-56-7	SHM Udgir	साहित्य संघ. दिल्ली page-161-165
2	Dr. R.A. Kamble	Patellaria F.R..spec. nov.newgenus os Ascomycetous fungi.	Frontiers in Biological Sciences			National	2022	979-8886296082	SHM Udgir	Xpress Publishing, An Imprint of Notion Press. page-494-498
3	Dr. U.S. Dhaswadikar	Study of physico-chemical parameters of Banshelki Dam Udgir	Advances in Life sciences and Human Welfare			National	2022	978-88900-2090-1	SHM Udgir	Page-146-153

5	Dr. S.Y. Chimore	रंजल्यागांज ल्यांचा वारसदार: अण्णाभाऊ साठे -	सत्यशोध क अण्णाभाऊ साठे उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा वेध संपा. डाॅ. लोढे, अक्षिता पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, दिल्ली-		National	2022	978-93-91120-04-7	SHM Udgir	अक्षितापब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, दिल्ली Page 152 -157
6	Dr. S.Y. Chimore	अण्णाभाऊसाठेयांच्यासाहित्यातीलमूल्याविष्कार	अण्णाभाऊ साठे: एक परिवर्तनवादी विचार संपा. डाॅ. विठ्ठलभंडारे		National	2022	81-88083+11-6-2022	SHM Udgir	अक्षरयात्राप्रकाशन, पुणेपृ. 102-113
7	Dr. S.Y. Chimore	सर्व सामान्यांचा कैवारी: अण्णाभाऊ साठे	श्रमीकांचे कैवारी: अण्णाभाऊ साठे		National	2022	978-81-95-551446	SHM Udgir	कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद पृ. 68-74
8	Dr. M.E.	संतचोखामेळा यांच्या	मराठी साहित्य:		National	2023	978-93-	SHM Udgir	अथर्वप्रकाशन, धु

		तक्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान	ज्योती महात्मा बसवेश्वर							.Nanded .page- 251-256
13	Dr. V.G. Gore	<i>My Prayer To Lord Sharnbasava: Saga of Life, Miracles, and Bliss</i>	Musings on the Epic Sharnbasava – The Scion of Mahadas oha	Three Day International Conference on Multidisciplinary Research, Sharnbasava University, Kalaburgi, Karnataka. 22 to 24 Nov. 2022	International	2022	978- 81- 95845 3-3-4	SHM Udgir	Prasanna Sharnbasava University, Kalaburgi, 2022	
14	Dr. V.G. Gore	<i>The Flight of Women in India from Sita and Draupadi to the Modern Indian Women</i>	<i>Unravelling the Scope of Future Research in Humanities and Social Sciences</i>	<i>Unravelling the Scope of Future Research in Humanities and Social Sciences "ICUS FRHS</i>	International	2022	978- 81- 95827 2-4-4	SHM Udgir	Sandip University, Nasik, 2023	

	Tangawar	अभंगातील विद्रोह	समाज आणि संस्कृति संपा. प्राचार्य देगलुर महा. देगलुर				95710- 77-0		ळे पृ.283- 287
9	Shri. V.G. Biradar	वैश्वीकरण और हिंदी भाषाका बदलता स्वरुप	वैश्वीकर ण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य संपा. डाॅ. नागराज मुळे		National	2022	978- 93- 91435- 43-1	SHM Udgir	संकल्पप्र काशन, कानपुर पृ.8891
10	Shri. V.G. Biradar	हिंदी कहानियों में वृद्ब विमर्श	21 वीं सदी और हिंदी कथा साहित्य		National	2022	78-93- 91- 119- 77-5	SHM Udgir	वान्याप ब्लिकेश नकानपुर पृ.123- 126
11	Dr. M.B. Katkade	कोविड -19 महामारीचा भारतीय शिक्षणप्रणा ली वर परि णाम	Research Trends Multidisc iplinary Research		National	2022	78-93- 5570- 524-2	SHM Udgir	Akinik Public ation ,New Delhi page- 83-92
12	Dr. L.K. Ulgade	जागतिक लोकप्रशासना	क्रांतीसूर्य जगद		National	2022	97881 95825 349	SHM Udgir	Siddhi Publihin g House

S-
2022"
August
26,
2022

15	Dr. V.G. Gore	<i>Academic Research & Publication Ethics</i>	<i>IPR & Research Ethics</i>		International	2023	97988 89510 222	SHM Udgir	Notion Publishers, Chennai, page-39-45
16	J.D. Sampale	<i>Basic Principles & Strategies to do a Plagiarism Free Research</i>	IPR & Research		International	2023	97988 89510 222	SHM Udgir	Notion Publishers, Chennai Page-77-80
17	Dr. Ulgade L.K.	विश्वनायक महात्मा ब्रह्मेश्वर यान्चे विविध विचार	राष्ट्रीय महापुरुष व विचारव न्तः कार्य आणि विचार	-	National	978-93-92464-27-0	2022	SHM Udgir	Prabha kar Publication, Latur

हिंदी साहित्य
में
अलंकार-योजना

संपादक
डॉ. मुकेश चंद

हिंदी साहित्य में अलंकार-योजना
Hindi Sahitya Me Alnkar-Yojana

By Dr. Mukesh chand

© डॉ. मुकेश चंद

ISBN : 978-93-91602-56-7

प्रकाशक

साहित्य संचय

बी-1050, गली नं. 14, पहला पुस्ता,
सोनिया विहार, दिल्ली-110090

फोन नं. : 09871418244, 09136175560

ई-मेल - sahyasanchay@gmail.com

वेबसाइट - www.sahityasanchay.com

ब्रांच ऑफिस

ग्राम : बहुरार, पोस्ट : ददरी

थाना : नानपुर, जिला : सीतामढ़ी

पटना (बिहार)

नेपाल ऑफिस

राम निकुंज, पुतलीसड़क

काठमांडौ, नेपाल-44600

फोन नं. : 00977 9841205824

प्रथम संस्करण : 2022

कवर डिजाइन : प्रदीप कुमार

मूल्य : ₹ 300/- (भारत, नेपाल)

मूल्य : \$ 7/- (अन्य देश)

मुद्रक : श्रीबालाजी ऑफसेट, ई-15, सेक्टर-ए 5/6ए ट्रोनिगा सीटी, गाजियाबाद, उ.प्र.

प्राक्कथन/भूमिका

अलंकार काव्य के शोभाकारक धर्म है। इनके प्रयोग से काव्य के सौंदर्य में वृद्धि होती है। अलंकार के सैद्धांतिक व व्यावहारिक पक्ष पर अतीत काल से विवेचन-विश्लेषण होता आया है। अलंकारों से संबंधित विवेचन तमाम काव्य-शास्त्र तथा साहित्य शास्त्र की पुस्तकों में प्रस्तुत हुआ है। विभिन्न कवियों के काव्य में अलंकारों को खोजा जाता रहा है। काव्य में अलंकारगत प्रयोग का विवेचन अनेक समीक्षा व आलोचना पुस्तकों में किया गया है। लेकिन अभी तक हिंदी साहित्य के अंतर्गत किसी पुस्तक में केवल अलंकार को लेकर किसी पुस्तक में व्यावहारिक दृष्टि से विवेचन-विश्लेषण देखने में नहीं आया है। इस पुस्तक का उद्देश्य इस अभाव की पूर्ति हेतु एक प्रयास है। बाकी इसकी उपयोगिता पाठक वर्ग पर निर्भर है।

प्रस्तुत पुस्तक में विभिन्न विद्वानों के शोध-पत्र व आलेखों को संगृहीत किया गया है। ये आलेख संबंधित लेखकों के स्वयं के निजी शोध एवं विचारधारा के आधार पर हो सकते हैं। इनसे संपादक व प्रकाशक का सहमत होना आवश्यक नहीं है। यदि इनके अंतर्गत किसी प्रकार की विवादास्पद विषय-वस्तु या विचार होते हैं तो इसके लिए लेखक स्वयं जिम्मेदार होगा। हमारा इस पुस्तक के संपादन का उद्देश्य केवल हिंदी ज्ञान के क्षेत्र में सहयोग करना मात्र है।

ये आलेख संबंधित अनेक लेखकों के हैं, इसलिए इनकी भाषा-शैली में भिन्नता हो सकती है और उनमें कुछ वर्तनी की खामियाँ भी हो सकती हैं। वैसे हमने इनकी वर्तनी की अशुद्धियों को ठीक करने का पूरा-पूरा प्रयास किया है, वर्तनी की एकरूपता भी लाने की कोशिश की है और सबसे बड़ी बात, इन आलेखों को यथोचित संशोधित रूप में प्रस्तुत किया है। फिर भी यदि किसी प्रकार की कोई त्रुटि रह जाती है तो उसके लिए हम क्षमा प्रार्थी हैं।

और अंत में हम पुस्तक के शोध-पत्र व आलेखों के लेखकों को धन्यवाद देते हैं, जिनके रचनात्मक सहयोग से यह पुस्तक निर्मित हो सकी है। इसके

12.	सूरदास के 'भ्रमरगीत' में अलंकार-योजना डॉ. सोहनलाल	102
13.	आचार्य केशवदास की अलंकार-योजना डॉ. कमल बाई	108
14.	बिहारी के काव्य में अलंकार-विधान डॉ. लव कुमार	121
15.	घनानंद की कवितां में अलंकार-विधान कु. राखी	129
16.	मैथिलीशरण गुप्त कृत 'साकेत' की अलंकार-योजना डॉ. आर्जेन्द्र प्रताप सिंह	136
17.	प्रसाद कृत 'कामायनी' में अलंकार-योजना डॉ. मुकेश चंद	144
18.	सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के काव्य में उपमा अलंकार डॉ. नामदेव गो. एमेकर	161
19.	'राम की शक्ति पूजा' में अलंकार-विधान अनिल कुमार	166
20.	महादेवी वर्मा के काव्य में अलंकार-योजना डॉ. निभा उपाध्याय	174
21.	अज्ञेय काव्य में अलंकार-योजना डॉ. मनमीत कौर	180
22.	मुक्तिबोध की कविता में अलंकार-योजना डॉ. सतीश चंद मीना	186
23.	राजेश जोशी की कविता में अलंकार-योजना पीयूष कुमार	192
24.	मानसिंह दहिया कृत 'करुण क्रंदन' में अलंकारगत छटा डॉ. नरेश सिहाग एडवोकेट	199
25.	रमेश गौतम के दोहों में अन्योक्तियाँ डॉ. विनोद कुमार रस्तोगी	

18.

सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के काव्य में उपमा अलंकार

डॉ. नामदेव गो. एमेकर
हिंदी विभाग,
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर (महाराष्ट्र)

सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' आधुनिक हिंदी साहित्य के प्रमुख रचनाकार है। छायावाद के प्रमुख आधार स्तंभ है। उन्होंने छायावादी काव्य प्रवृत्तियों के साथ-साथ प्रगतिशीलता को अपने काव्य का विषय बनाया है। उनका साहित्य संसार बहुआयामी है—छायावादी भी है और प्रगतिवादी भी है। उनका साहित्य भावात्मक विविधता के साथ-साथ शिल्पगत विविधताओं से संपन्न है। उन्होंने मुक्तछंद के माध्यम से शिल्पगत स्वतंत्रता का सूत्रपात किया। उनका भाव पक्ष जितना विविधताओं से संपन्न है, वैसे ही कला पक्ष विविधताओं से संपन्न है। उनका समस्त साहित्य उनकी शिल्पगत विविधताओं से और विशेषताओं से भरा है। अलंकार योजना निराला के साहित्य की एक मौलिक शिल्पगत विशेषता है।

निराला छायावादी कवि होने के कारण उनके काव्य में कल्पना, प्रेम और सौंदर्य की अभिव्यक्ति हुई है। इस अभिव्यक्ति के लिए और छायावादी विशेषताओं को अपनाते हुए उन्हें अनेक भव्य और छोटे चित्र अंकित करने पड़े हैं। कहीं वे अपने भाव विश्व के लिए लघु और विराट चित्रों को अंकित करते हैं। ऐसे समय में उन्हें अलंकारों का प्रयोग व्यापक स्तर पर करना पड़ा है। उन्होंने अनेक अलंकारों का प्रयोग अपने साहित्य को प्रभावी बनाने के लिए किया है। भावों को प्रभावी बनाने में उनकी अलंकार योजना महत्त्वपूर्ण बन गई है। इसमें भी निराला

का अत्यधिक पड़ी है। उनकी अलंकार योजना में 'उपमा' अलंकार का विशेष कविताओं में किया है। उपमा अलंकार का प्रयोग विविधता के साथ अपनी मात्रा में देखने को मिलता है। उनके काव्य की उपमा अलंकार योजना को निम्नलिखित रूप में देखा जा सकता है :-

उपमा अलंकार निराला का ही नहीं अपितु सभी छायावादी कवियों का प्रिय अलंकार रहा है। इस अलंकार के द्वारा भाव और रूपों की सजीव मूर्तियों अंकित करने में कवि सफल होता है। समान घर्म और रूप गुण की अभिव्यक्ति करने के लिए इस अलंकार का प्रयोग अत्यधिक होता है। कवि निराला ने भी इसीलिए उपमा अलंकार का अत्यधिक प्रयोग किया है। 'जूही की कली' कविता भी निराला के अलंकार योजना की दृष्टि से प्रमुख कविता है। इस कविता में कवि ने प्रत्येक पंक्ति में, प्रत्येक शब्द में उपमा अलंकार की योजना की है। कविता का प्रत्येक शब्द उपमाओं के चित्र लिए प्रस्तुत हुआ है। उनकी यह कविता ही उनकी अलंकार योजना की कारीगरी को समझने के लिए पर्याप्त है। ऐसे अनेक चित्र उनकी अनेकों कविताओं में हैं।

'जूही की कली' को नव युवती की उपमा देना केवल निराला और छायावादी कवियों के लिए ही संभव है। इस कविता के प्रत्येक पंक्ति, शब्द, भाव चित्र उपमाओं से भरे हैं। पवन को प्रियतम की उपमा देना और उसके आगे की पूर्ण क्रियाओं को अलग-अलग भावों से प्रस्तुत करना और उसके लिए उपमाओं का उदाहरण देना अत्यंत प्रभावी बना है। पुष्प और पवन के एक दूसरे के स्पर्श को इतनी सजीवता से सचित्र व्यक्त करना यह उनकी उपमा अलंकार योजना का ही सफल उदाहरण है। इसमें भाव, रंग, रूप, मानसिकता, आवेग, क्रियाएँ आदि सभी के लिए उपमा अलंकार का प्रयोग किया गया है-

"विजन- वन वल्ली पर

सोती थी सुहागमरी

स्नेह-स्वप्न-मग्न- अमल-कोमल- तनु-तरुणी

जूही की कली।"

उनकी यही एक कविता ही उनकी उपमा अलंकार योजना के एक शोध आलेख का विस्तृत विषय हो सकती है। इतनी यह कविता उपमानों से भरी पड़ी है। इसमें उपमा अलंकारों के अनेक दृश्य देख सकते हैं।

निराला जी की 'विधवा' नामक कविता भी इसी प्रकार से उपमा अलंकार का सुंदर उदाहरण है। एक विधवा स्त्री का दुरूहभरा, नियति, समाज द्वारा प्रताड़ित और असहाय स्त्री जीवन, भारतीय समाज व्यवस्था आदि-आदि के परिप्रेक्ष्य में वर्णन उनकी एक कविता में अनेक प्रकार से उपमा अलंकार को दर्शाता है। जैसे-

"वह इष्ट देव के मंदिर की पूजा-सी,

वह दीप-शिखा-सी शांत भाव में लीन"

वह कुरकाल-तांडव की स्मृति रेखा-सी

वह टूटे तरु की छुटी लता-सी

दीन-दलित भारत की ही विधवा है।"

इस चार पंक्तियों में अनेक भाव-चित्रों को सचित्र चित्रित करने के लिए उपमा अलंकार को माला को प्रस्तुत किया गया है। यह अलंकार का सुंदर नियोजन सामान्य कवि के बस की बात नहीं है। भाव के साथ यहाँ शब्द और अर्थ दोनों के साथ अलंकारों का सुंदर नियोजन कवि निराला द्वारा हो संभव है। इसी बात को द्वारिका प्रसाद सक्सेना कहते हैं- "विधवा कविता में से कवि की उन उपमाओं को ले सकते हैं, जिनके द्वारा कवि ने विधवा को पवित्रता, शुचिता, शांति, दुर्भाग्यशून्यता, दीनता एवं दलिततावस्था का एक प्रभावशाली चित्रण किया है।" इससे स्पष्ट होता है कि उपमा अलंकार योजना में निराला ने अपना विशेष योगदान दिया है। यह अलंकार योजना उनके काव्य को प्रभावी बनाने में सफल हुई है।

इतना ही नहीं, निराला ने अपने समस्त साहित्य में उपमा अलंकार का अत्यधिक प्रयोग किया है। उपमा अलंकार के सभी रूप उनके काव्य की शोभा बढ़ाते हैं। उन्होंने छायावादी काव्य, प्रगतिवादी काव्य के लिए उपमा अलंकार का समान प्रयोग किया है। निराला अपनी छायावादी कविता 'जूही की कली' में उपमा अलंकार का सशक्तता से प्रयोग करते हैं, तो प्रगतिवादी 'विधवा' कविता में भी

उपमा अलंकार का अच्छा प्रभावी नियोजन करते हैं। दूसरी ओर प्राकृतिक कविताओं में भी वह उपमाओं को चित्रित करते हैं। 'संध्या सुंदरी' कविता में संध्या का वर्णन करते हुए उनकी उपमा अलंकार योजना का सुंदर चित्रण प्रस्तुत हुआ है। 'संध्या' को परी की उपमा देकर संध्या का प्रभावी चित्रण करना उनकी उपमा अलंकार योजना की ही सफलता कही जा सकती है। जैसे—

“दिवसावसान का समय
मेघमय आसमान से उतर रही है
वह संध्या सुंदरी परी-सी
धीरे धीरे धीरे।
तिमिरांचल में चंचलता का नहीं कहीं आभास,
मधुर मधुर है दोनों उसके अधर,
किंतु जरा गंभीर नहीं है उनमें हास-विलास।
हँसता है तो केवल तारा एक
गुँथा हुआ उन घुँघराले काले-काले बालों से,
हृदयरान्य की रानी का वह करता है अभिषेक।”

यहाँ 'संध्या' को 'सुंदरी' कहकर उसके एक-एक चित्र के लिए अलग-अलग उपमाएँ देना यह उपमा अलंकार का सशक्त उदाहरण है। इसमें भी भावों के साथ चित्रों की उपमा और उसके शब्दों का प्रभावी नियोजन निराला जी के शिल्प योजना की शक्ति को दर्शाता है। यह शक्ति किसी प्रतिभा संपन्न कवि के लिए ही संभव है। इन शब्द-चित्रों के सौंदर्य को देखते हैं तो हम अंतर्मन से प्रभावित भी होते हैं और आश्चर्यचकित भी। यह निराला की अलंकार योजना अपने आप में श्रेष्ठ है।

ऐसी एक नहीं अनेक प्रकृतिपरक कविताएँ हैं, जो उनके उपमा अलंकार के सुंदर चित्र अंकित करती हैं। निराला की उपमा योजना उनके काव्य की शक्ति है। 'तोड़ती पत्थर,' 'जागो फिर एक बार,' 'स्नेह निर्झर बह गया है,' 'छत्रपति शिवाजी का पत्र' आदि कविताओं में उपमा अलंकार के अनेक सुंदर चित्र अंकित किए हुए हैं। उनका समस्त काव्य इसी उपमा अलंकार योजना से भरा पड़ा है। इनके अंतर्गत उन्होंने भावों को प्रभावी बनाने के लिए शब्द, वर्ण का प्रभावी प्रयोग करते

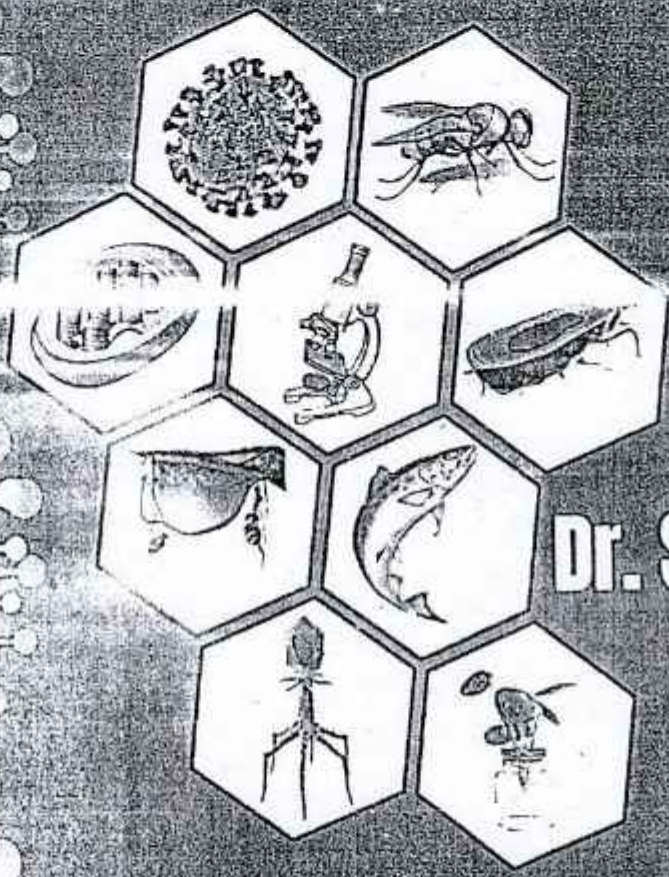
हुए उपमा अलंकार के सुंदर चित्र अंकित किए हैं। वस्तुतः निराला ने अपने काव्य में उपमा अलंकार ही नहीं, अपितु अनेक अलंकारों का सुंदर प्रयोग किया है। संक्षेप में, अलंकार योजना की दृष्टि से निराला का काव्य प्रभावी और कलात्मकता का सशक्त प्रमाण है। उनकी अलंकार योजना उनके काव्य को प्रभावी बनाने में सहायक हुई है। उनका काव्य नियोजन जितना प्रभावी है, उससे कहीं अधिक प्रभावी उनका अलंकार नियोजन है। उपमा अलंकार के प्रयोग की दृष्टि से तो उनका काव्य महिमामंडित है।

संदर्भ सूची

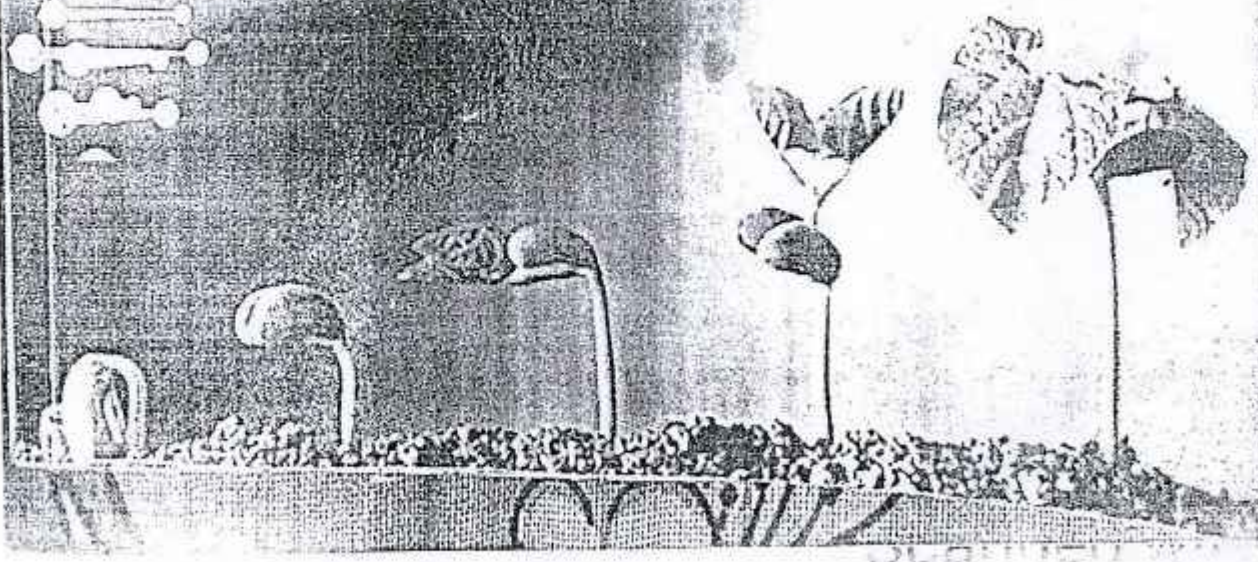
1. 'परिमल'-सूर्यकांत त्रिपाठी निराला, पृ. 192
2. वही, पृ. 126
3. 'हिंदी के आधुनिक प्रतिनिधि कवि'-द्वारिकाप्रसाद सक्सेना, पृ. 256
4. 'परिमल', पृ. 135

Dr. R. P. Kambhat

FRONTIERS IN BIOLOGICAL SCIENCES

Dr. S. G. Yadav

PATELLARIA FR.SPEC.NOV.,NEW GENUS OF ASCOMYCETOUS FUNGI

Kamble Rajabhau Anantrao

Department of Botany Shri Hawagiswami College, Udgir,
Dist.Latur (Maharashtra)

ABSTRACT - Ascomycetous Fungi is the largest group. These fungi are highly The diverse and versatile organisms adapted to all kinds of environment. Also they are heterogenous in nature and rich in their pattern. However, it was observed that since during last few years Mycology, a branch of Botany has been neglected in Marathwada region and no studies have been done on this particular branch. Therefore, it was felt to undertake the work on taxonomic studies of ascomycetous fungi. These fungi occurring saprophytically on dead and decaying fallen leaves and twigs of plants.

Key words: Ascomycetous fungi, Pezizales, Patellaria.

MATERIALS AND METHODS

The work has been completed through following steps:

1. Collection of infected plant material 2. Laboratory work. 3. Identification of Fungi.

1. The collection of infected plant material was done at every fortnight. The field observation was done carefully and the date of collection and identification of the host was carefully recorded. It may be mentioned that for the identification of the host, particularly for the vernacular names the help was taken from a common layman.

2. In the laboratory, the hand sections of these infected plant material were carefully taken. The slides were prepared by using Lactophenol as a mounting medium and cotton blue as a stain. Then the slides were sealed with nail paint and preserved in the laboratory.

3. The prepared slides were carefully observed under calibrated research microscope. The measurement of Ascocarp, Asci and Ascospores were carefully taken. The identification of different genera was done with the help a book "Genera of Fungi" by Clements and Shear(1973)

The genus is *Patellaria* is characterized by Apothecia superficial, cupulate, disciform to ovoid, opening by a longitudinal cleft, black, carbonous to some what hard, usually septate. Excipulum is typically formed by growing paraphyses intermixed at the apex. Asci hyaline, cylindrical, bitunicate, pedicillate, 8- spored. Ascospores hyaline, elliptic, fusoid, many celled, paraphyses hyaline, septate and branched at the tip.

MATRIX STUDIED:

Patellaria cocculiae spec.nov.: Collected on dead stem of *Cocculus villosus* L.during the month of November 2003, at Ramling forest, Yedsi.Leg. R.A.Kamble.

Apothecia subcuticular to superficial, disciform to ovoid, black in colour, measuring from 951-965 x 156-176 μ . Paraphyses hyaline, septate, branched at the apex. Excipulum is formed by growing paraphyses at the apex. Asci numerous, hyaline, shortly pedicillate, bitunicate, 8-spored, measuring from 54-58 μ x24- μ . Ascospores hyaline, ellipsoidal to fusoid,

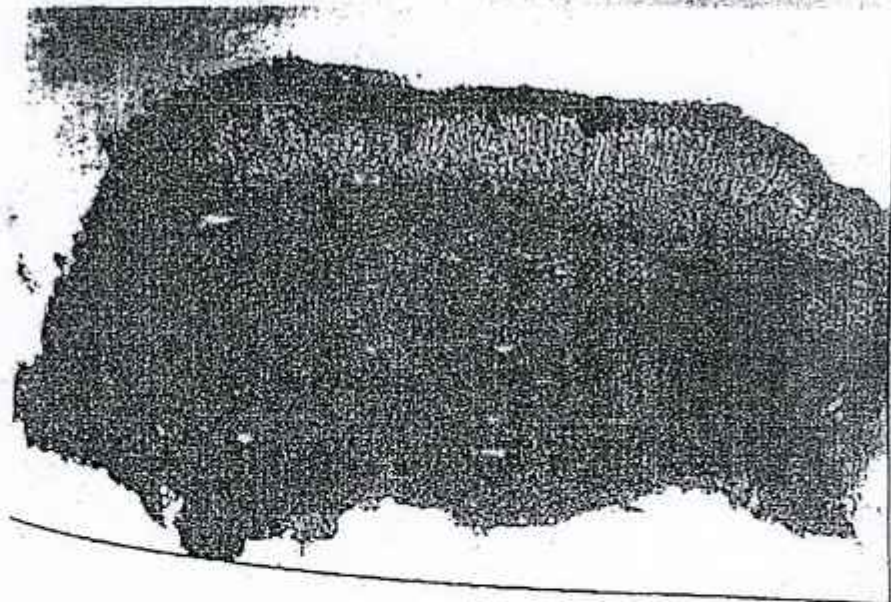

uniserriate to biserriate with mucilage sheath, measuring from
26-27 μ x 7-8 μ .

Patellaria cocculiae spec.nov.

Dead stem of *Cocculus villosus* L.

v.s. of stroma

COMPARATIVE TABLE OF INDIAN SPECIES OF PATELLARIA Fr.

Sr. No	Species	Host	Apothecia	Asci	Ascospores
1.	<i>P. combreti</i> spec. nov. Leg. Srinivasulu	<i>Combretum</i> <i>ovalifolium</i> Roxb.	395- 480 μ	100- 120 μ	30.5-76 μ
			X	X	X
2.	<i>P. lasiophonis</i> spec. nov. Leg. Srinivasulu	<i>Lesiophon</i> <i>eriocephalus</i> Dene	150-275	16- 20 μ	3.5-7.6 μ
			200- 300 μ	83- 95 μ	64.6- 79.4 μ
3.	<i>P. argyria</i> spec. nov. Leg. Nagpurne	<i>P. argyria</i> spec. nov. Leg. Nagpurne	X	X	X
			533.1- 560.2 μ	83.3- 100 μ	32.3-40.9 μ
4.	<i>P. cocculiae</i> spec. nov.	<i>Cocculus</i> <i>villosus</i> L.	120-180 μ	X	5-6 μ
			951-965 μ	54- 58 μ	26-27 μ
			X	X	X
			156-176 μ	23- 25 μ	7-8 μ

Conclusion: The genus *Patellaria*(Fr.) is included in the family Patellariaceae belongs to the order Pezizales (Clements and Shear 1931). The presence of Apothecia superficial, cupulate, disciform to ovoid, opening by longitudinal cleft. Asci cylindrical, hyaline, hyaline, 8-spored and Ascospores hyaline, elliptic, fusoid provides best justification for placing it under the order Pezizales. Morphologically, the present collection differs from all the species described hitherto in having large apothecia, Asci and Ascospores. Therefore, it has been described as new species.

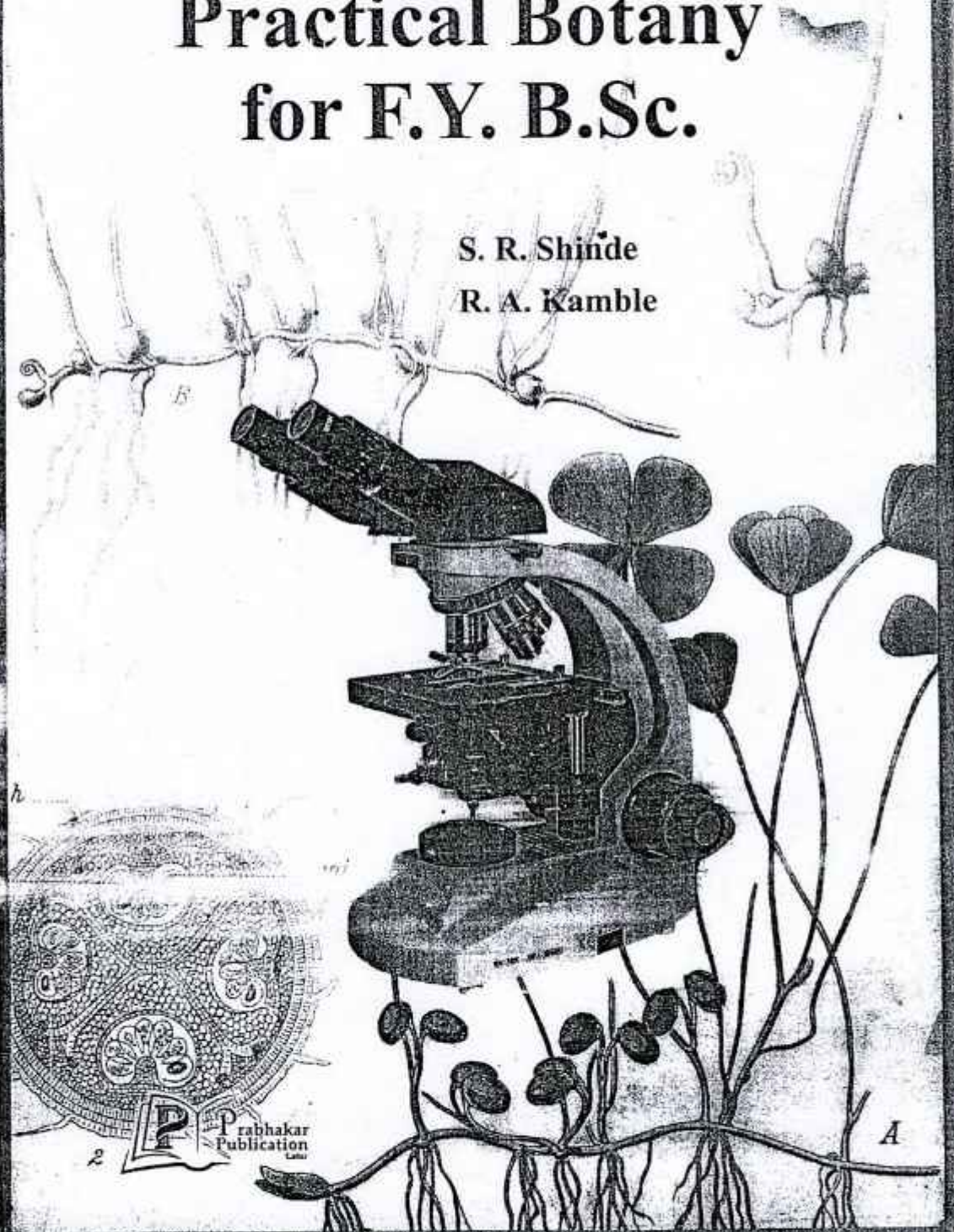
References:

- Ainsworth, G.C. & Bisby, G.R. Dictionary of Fungi (1971)
- Clements, F.E. & Shear, C.L. The genera of Fungi (1931)
- .Dhaware, A.S. Taxonomic studies of Ascomycetous Fungi (1976)
- Gaikwad, Y.B. Taxonomy of Pyrenomycetes (1974)
- Ghadge, D.N. Studies in Discomycetes (1987)
- Jagdale, S.V. Studies in Ascomycetes Fungi (1984)
- Nagpurne, V.S. Taxonomic studies in Ascomycetes Fungi (2003)
- Srinivasulu, B. V. Studies of some genera of foliicolous and woody Ascomycetes from Marathwada. Ph.D. thesis, Marathwada University, Aurangabad. (1969)
- Tilak, S.T. Contribution to our knowledge of Ascomycetes of India (1970)

164

Practical Botany for F.Y. B.Sc.

S. R. Shinde
R. A. Kamble

Prabhakar
Publication

Dr. Surendra Raghunath Shinde is presently working in the department of Botany as Associate Professor in Baliram Patil Arts, Commerce and Science College, Kinwat. He has completed his UG and PG from Marathwada University, Aurangabad. He has twenty seven years teaching experience at UG level. He obtained Ph.D. in 2008 from SRTMU, Nanded (M.S). He has participated UGC sponsored 25 national and international academic meets. Dr.S.R.Shinde has published 30 research papers in national and international research journals. He published a book on MCQ in Botany. He has completed two UGC sanctioned Minor Research Projects successfully. He has 12 years research experience in the field of ethnomedico-botany antimicrobial activities of regional plants. He contributed a lot in extracurricular activities and awarded as best N.S.S. programme officer by Nehru Yuva Kendra, Nanded. Apart from curricular, extracurricular and research activity, he has actively participated in Social and National Programmes conducted for various backward and tribal communities of the area through social and academic organizations.

Dr. Rajabhau Anantrao Kamble is presently working in the Department of Botany as Associate Professor in Shri Hawagiswami College, Udgir, Dist.-Latur. He has completed his UG and PG from Marathwada University, Aurangabad. He has twenty seven years of teaching experience at UG level. He has completed Ph.D. in 2007 from SRTMU, Nanded. He has 13 years of research experience in the field Taxonomy of Ascomyceteous Fungi. He has completed one UGC sponsored Minor Research Project. He has participated in 15 national and international conferences and workshops. He has published 12 research papers in peer reviewed national and international journals. He is BOS member in Botany, Swami Ramanand Marathwada University, Nanded.

ISBN 978-93-92464-17-1

9 789392 464171

INDIAN INDIGENOUS SOCIETY FOR SCIENCES & SOCIAL SCIENCES (IISSS)

Organizes

Transdisciplinary International Conference on Integrated Sustainability Approaches in Sciences, Technology, Commerce & Social Sciences: Current Research & Future Perspectives (ISASTCSS)

23rd-24th November 2022

Certificate

This is to certify that

✓ ✓
Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Rajabhau Anantrao Kamble

of Dept. of Botany, Shi Hawagiswami College, Udgir

actively participated in

Transdisciplinary International Conference on
Integrated Sustainability Approaches in Sciences, Technology, Commerce &
Social Sciences : Current Research & Future Perspectives (ISASTCSS)

organised by

INDIAN INDIGENOUS SOCIETY FOR SCIENCES & SOCIAL SCIENCES (IISSS)

He / She presented Poster / Oral with Abstract No. AB-45

He / She was invited as Speaker / Chairperson / Judge / Co-ordinator for Technical Session

held at Naglaka, Kampetea Road, Bhilgaon, Nagpur on 23th - 24th November, 2022

Dr. D. P. Gogle
(President & Convener)

Dr. Laxman Patil
Co-Convener, Social Sci.)

Dr. P. Khobragade
(General Secretary)

Dr. M. Rizwan
(Secretary Publication)

Dr. S. R. Somkuwar
(Secretary-Sci. Activities)

**Advances in Life-Sciences
&
Human Welfare**

Editors

Dr. Vasant D. Satpate

Principal

Late Ramesh Warpudkar Arts, Commerce and Science college,
Sonpeth, Dist. Parbhani (MS) INDIA.

Dr. Mukundraj B. Patil

Head, Department of Botany,

Late Ramesh Warpudkar Arts, Commerce and Science college,
Sonpeth, Dist. Parbhani (MS) INDIA.

Dr. Santosh V. Rankhamb

(Head, Department of Zoology,

Late Ramesh Warpudkar Arts, Commerce and Science college,
Sonpeth, Dist. Parbhani (MS) INDIA.

NOTION PRESS

India, Singapore, Malaysia.

Copyright © (2022) Dr. V.D. Satpute, Dr. M.H. Patil, Dr. S.V. Rankhamb

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The Author of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Made with ♥ on the Notion Press Platform

www.notionpress.com

Contents

1. SURFACE STERILIZATION METHOD FOR REDUCING MICROBIAL CONTAMINATION OF *SOLANUM MELONGENA* ANTHOR EXPLANTS FOR IN VITRO CULTURE
Vishal Rathod and Shashikant Bandewar (1-5)
2. SEED DISPERSAL: AN OVERVIEW
Dr. R. S. Deshmukh (6-11)
3. FUNGI ASSOCIATED IN LIBRARY ENVIRONMENT
Dhondiram P. Gadgil, P.V. Pawar and S.V. Poul (12-14)
4. DIAGNOSIS OF NEW PLANT FOSSILS AND THEIR ASSESSMENT IN THE INTERPRETATION OF PHYLOGENY AND EVOLUTION
Dr. S.V. Chate (15-28)
5. ORGANIC FARMING: A REVIEW
Kiran. A. More (29-37)
6. AEROMYCOFLORA OVER A SUGARCANE FIELD AT UDGIR DIST. LATUR: A SPECIAL APPROACH TO WHIP SMUT DISEASE
Biradar Rajkumar G. (38-44)
7. ANIMALS ROLE IN SUSTAINABILITY
Anil Khole & Rajesh Deshmukh (45-51)
8. DIVERSITY OF AGARICALES FROM BULDANA DISTRICT OF WESTERN VIDARBHA, MAHARASHTRA
Dr. Suryakant H. Kanherkar, Mr. Shailesh S. Borul, Dr. Rameshwar Y. Mane (52-67)
9. INVESTIGATION ON PIGEON PEA WILT INCITED BY *FUSARIUM UDUM* (BUTLER)
Bhandarge P. R., Patre M. M. (68-81)
10. EFFECT OF ELECTROCULTURE ON PLANTS - A REVIEW
Bhagyawant R. U. and Patil M.B. (82-92)
11. MYCOFLORA ASSOCIATED WITH SOME SOILS OF MARATHWADA REGION
Kadam R.M. and Yadav S.G. (93-100)
12. STUDIES ON MEDICINAL PLANTS AND THEIR ROLE IN HEALTHY LIFE
Ram Bajg (101-106)

13. ENHANCING EFFECTS OF THE EXTRACTS OF BLUE GREEN ALGA *OSCILLATORIA AMONEA* IN SEED GERMINATION OF GREEN GRAM (*VIGNA RADIATA* L.)
Yadav S.G. (107-113)
14. STATUS OF ORGANIC FARMING: A REVIEW
Shailaja B. Bhosale, Mukundraj B. Patil and Anand Gore (114-120)
15. AEROMYCOLOGICAL STUDIES OVER GROUNDNUT FIELDS AT RENAPUR, DISTRICT LATUR OF MAHARASHTRA STATE
R. M. Kadam, C.G.Sable, W. N. Jagirdar, R. N. Govande (121-129)
16. A REVIEW ON TRIBAL COMMUNITIES AND BIODIVERSITY CONSERVATION
Eminent R. Raut, Ganesh D. Suryawanshi and Anil R. Kurhe (130-135)
17. BIGGEST CATTLE TRADING AT MALEGAON FAIR
Dr. Mrs. M. K. Malviya (136-142)
18. MEDICINAL PLANTS UTILIZED FOR THE TREATMENT OF URINARY TROUBLE IN HINGOLI DISTRICT (MS), INDIA
Kamble T. D. & S. T. Bandewar (143-145)
19. STUDY OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF BANSHELKI DAM UDGI, DIST. LATUR
Dhaswadikar Usha Sitaram (146-153)
20. EFFECT OF EM RADIATIONS ON BIOLOGICAL SYSTEM
M. A. Barote, A. V. Pathan (154-163)
21. ECOLOGICAL STUDIES ON AQUATIC FUNGI IN TERU DAM, HALI-HANDERGULI
B. S. Kamble, P. S. Bele (164-166)
22. REVIEW ON THE IMPORTANCE OF LEAFY VEGETABLES IN HUMAN HEALTH
Mohan R. Shimple and Balwan W. Kamble (167-178)
23. AVIAN FAUNAL DIVERSITY OF COLLEGE CAMPUS, ADINATHNAGAR: A CHECKLIST
Atul R. Chourpagar, Jyoti Tupe, Dhaneshwari Mhaske and Rumana S. Shaikh (179-186)
24. A PILOT STUDY ON THE ROLE OF EXOGENOUS (PHOTOPERIODISM), ENDOGENOUS FACTOR (CHOLESTEROL) AND EYE STALK ABLATION (ESA) IN THE REPRODUCTIVE SYSTEM OF *OZIOTELPHUSA SENEX SENEX*
Dr. V. Mathivanan and Dr. D. Leelavathi (187-201)
25. TOPOGRAPHY AND METEOROLOGICAL INFORMATION OF MARATHWADA REGION
D. R. Chamle (202-210)
26. FRESH WATER FISH DIVERSITY IN KANNAD TALUKA RESERVOIRS
Jadhav T.J. And Jadhav V.D. (211-219)
27. ISOLATION OF SEED BORNE MYCOFLORA OF SOYABEAN (*Glycine max* L.)
Yadav S.G. and Sabale C.G. (220-223)
28. ECOLOGICAL EFFECT ON HELMINTH PARASITIC DISTRIBUTION IN COMMON TOADS
Sujeet Jamdar & Jaywant Dhole (224-230)
29. THE STUDY OF SOLID WASTE MANAGEMENT BY VERMICOMPOSTING
Deepak T. Tangade (231-237)
30. STUDY OF BODY MASS INDEX AND HAEMOGLOBIN IN COLLEGE GIRLS FROM VAIJAPUR TEHSIL OF AURANGABAD DISTRICT OF MAHARASHTRA STATE
Bhimrao N. Jadhav and Sheshrao K. Rathod (238-242)
31. BIOPHYSICS: AN INTEGRAL APPROACH
Vyankatesh Jadhav (243-249)
32. STATISTICAL STUDY OF UNDERWATER BIVALVE FROM SOME ASPECTS OF INDIAN COAST
Sunil N. Khade and P. B. Gaikwad (250-259)
33. VERMICOMPOSTING BY USE OF DIFFERENT GARDEN WASTE USING *EISENIA FETIDA*
Sunil N. Khade and Devyani N. Rathod (260-268)
34. RELEVANCE OF ERGONOMICS IN DAILY LIFE
Maman Paul and Deepak M. Gaikwad (269-273)
35. MORPHOLOGICAL AND ANATOMICAL CHANGES ON TESTES OF ALBINO RAT ON INDUCTION OF CYPROTERONE ACETATE
S. S. Khiratkar, A.M. Gawande, Aayasha Shaikh, G.P. Jadhav A.U. Nirwal and V. F. Dabhade (274-279)
36. A STUDY ON DETOXIFICATION MECHANISM IN FRESHWATER FISH ON EXPOSURE TO ORGANIC POLLUTION
Prakash R. Ingle and Sunil N. Khade (280-282)
37. PHYSIOTHERAPY AND ANIMAL CARE
Maman Paul (283-288)

STUDY OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF BANSHELKI DAM UDGIR, DIST.LATUR

Dhaswadikar Usha Sitaram

Dept. of Zoology

Shri. Hawagiswami College, Udgir Dist.Latur

ABSTRACT: Present research deals with the study of physico-chemical parameter of Banshelki Dam of Udgir, Dist.Latur Maharashtra. Monthly variations of some physical and chemical parameters such as temperature, PH, dissolved oxygen; total hardness, chlorides, phosphate, nitrate etc. were investigated. All the parameters are within permissible limits.

Keyword: water sample, physico-chemical parameters, Banshelki Dam

INTRODUCTION - The quality of any water body is a function of either both natural influences and human influences. Without human influences water quality would be determined by the weathering of rock minerals, atmospheric processes of evapo-transpiration and the deposition of dust and salt by wind, by natural leaching of organic matter and nutrients from soil, by hydrological factors that lead to runoff and by biological processes within the aquatic environment that can alter the physical and chemical composition of water.

Polluted water is measured by assessing the physico-chemical parameters of water (Ramchandra Mohan et.al. 2014). Physico-chemical parameters is the prime consideration to assess the quality of water for its best utilization like drinking, fisheries, irrigation and industrial purpose and helpful in understanding the complex processes, interaction between the climatic and biological process in the water. (Salve and Hiware 2006)

The objective of the present study was to assess the ecosystem of Banshelki Dam, by estimating the some physico-chemical parameters such as temperature, PH, total dissolved solids, total hardness, phosphate, nitrate, turbidity, chloride, dissolved oxygen etc.

Material and Methods - The study area is Banshelki Dam, which is located village Banshelki, near Udgir Study was conducted from December 2018 to Dec. 2019. Water sample from the Dam was collected every month. The samples were brought to the laboratory for the estimation of physico-chemical parameters. The physico-chemical parameters such as temperature of air and water and PH were recorded by using thermometer. The physico-chemical parameters and digital PH meter respectively. The transparency of water was measured by using Sacchi disc. The chemical parameters of water such as dissolved oxygen, total hardness, total dissolved solids, chlorides, sulphates etc. were determined by standard methods in the laboratory as per the APHA (2005).

Results and Discussion - The data on physico-chemical parameters analysis of Banshelki Dam water has been given in Table 1.

Physical Parameters

1) Temp : During the study period water temperature varied from $22^{\circ}\text{C} \pm 0.20^{\circ}\text{C}$ to $30^{\circ}\text{C} \pm 2^{\circ}\text{C}$. The maximum temp (30°C) was observed during the month of April 2019 and minimum temperature (22°C) was observed during the month of December 2019. Jayabhaye et. al. 2005 and Salve and Hiware 2006 observed that during summer, water temperature was high due to low water level and clear atmosphere.

2) Turbidity : 18.0 NT units ranged from 0.2-18.0 NT units. The maximum value (18.0 NT units) observed during the month of October 2019 and minimum value (0.2 NT units) was observed during the month of Dec. 2019. Similar result was observed by Manjare et.al. 2010. Turbidity of water fluctuated from 0.41 ± 0.02 NTU to 3.51 ± 0.72 NTU.

Table 1 - Monthly variation in Physico-chemical Parameters of Banshelki Dam (Dec. 2018 to Dec. 2019)

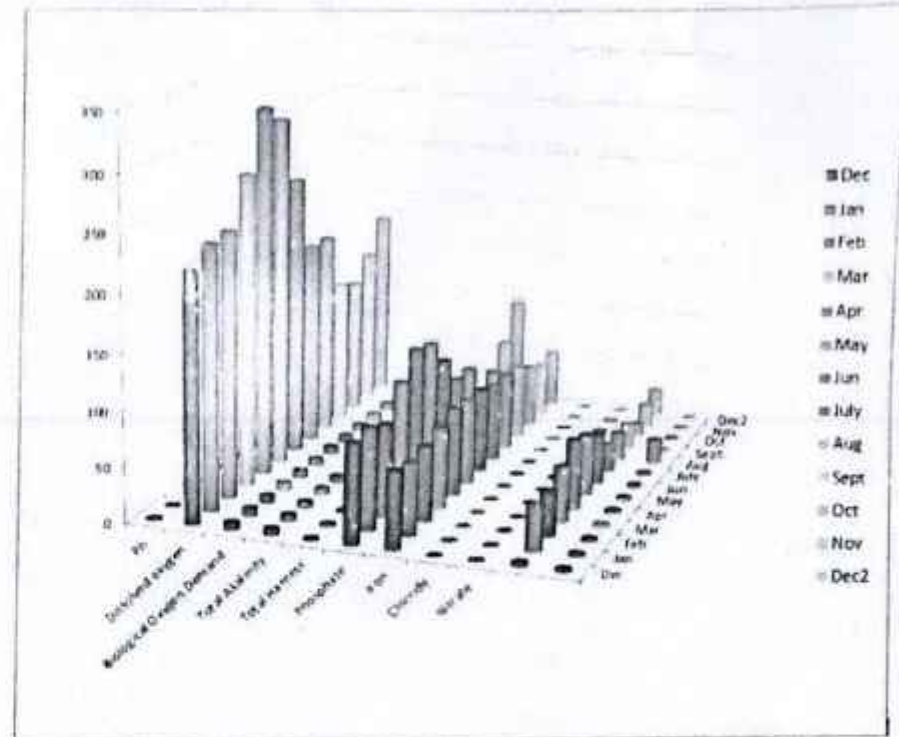
Months/ Parameters	Dec	Jan	Feb	Mar	Apr	May	June	July	Aug	Sept	Oct	Nov	Dec
Turbidity	17	14	16	22	30	35	42	57	130	162	180	04	02
Total dissolved solids (mg/L)	220.0	235.0	238.0	280.0	330.0	315.0	255.0	222.0	185.0	132.0	125.0	145.0	175.0
pH	7.3	7.5	7.5	7.4	7.4	7.2	7.3	7.2	7.0	6.8	6.5	7.1	7.2
Dissolved Oxygen (mg/L)	6.1	6.2	6.0	6.2	6.1	6.0	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.8	7.0
BOD	1.8	2.0	2.0	2.5	3.0	3.0	2.0	2.0	2.0	1.8	1.8	1.0	2.6
Total Alkalinity	90.0	92.0	84.0	110.0	130.0	125.0	100.0	84.0	72.0	53	50.0	70.0	100.0
Total Hardness (mg/L)	70.0	65.0	68.0	72.0	80.0	76.0	76.0	75.0	70.0	68.0	58.0	50.0	52.0
Phosphate (mg/L)	0.0	0.0	0.0	0.0	0.02	0.0	0.0	0.0	0.01	0.0	0.0	0.0	0.04
Iron (mg/L)	0.80	0.6	0.6	0.35	1.0	1.0	1.3	1.40	1.50	1.4	1.4	0.70	0.55
Chloride (mg/L)	380	400	410	500	630	560	450	350	250	220	120	200	250
Nitrate (mg/L)	2.4	2.5	2.8	3.0	3.0	3.0	2.8	2.2	2.2	2.0	2.0	1.3	0.72

3) Total Dissolved Solids (TDS) : During the study, the TDS varied from 125 mg/L to 330 mg/L. The higher value found in the month of April (330 mg/L) and lower value found during the month of October (125 mg/L). Alka, 2014 reported that the amount of TDS detected from water sample at Borgaon was 347.16 mg/L to 738.0 mg/L.

Chemical Parameters:

1) PH: During the study, the PH of the water sample ranged from 6.5 in the month of October 2019 to 7.5 in the month of February 2019. This range indicates that the water is alkaline in nature.

Similar value was observed by Joshi et al. 2009 of the Ganga river of Haridwar. It ranged from 7.0 to 8.35.

- 2) Dissolved Oxygen :** Dissolved oxygen value ranged between 6.0 to 7.0 mg/L. Lowest values were recorded during February 2019. Meme at al 2014 reported the range of Do was 6.2 to 7.1 mg/L at Oinyi River, Nigeria.
- 3) Biological Oxygen Demand :** The BOD value ranged between 1.0 to 3.0 mg/L. Lowest values were recorded during November 2019.
- 4) Total Alkalinity :** The TA value ranged between 53 to 130 mg/L. Lowest values were recorded during September 2019.
- 5) Total Hardness :** The TH value ranged between 50 to 80 mg/L. Lowest values were recorded during November 2019.
- 6) Phosphate :** The Phosphate value ranged between 0 to 0.04 mg/L. Highest value recorded during December 2019.
- 7) Iron :** The iron value ranged between 0.35 to 1.50 mg/L. Lowest values were recorded during April 2019.

- 8) **Chloride** : Chloride value ranged between 12 to 6.30 mg/L. Lowest values were recorded during October 2019.
- 9) **Nitrate** : Nitrate value ranged between 0.72 to 3.0 mg/L. Lowest values were recorded during December 2019. Simpi et al 2011 recorded the values of nitrate between 2.1 to 12.3 mg/L in Hasanalli Tank, Karnataka.

Conclusion

A study of physico-chemical parameters of Banshelki Dam, Bidgir shows that the water is clear and away from pollution. It is covered by dark vegetation with less anthropological influence. The work was carried out by taking important parameters like temperature, PH, dissolved O₂, total alkalinity, total hardness, chloride, phosphate etc. for the period of December 2018 to December 2019. In the present investigation PH, total alkalinity, total hardness, chloride etc. were within the permissible limit. Hence the Banshelki Dam water is considered as non-polluted water. The physico-chemical parameters of Dam water suggests that, it is less harmful for pisciculture, irrigation and domestic purposes.

References

1. Adefemi S.O. and E.E. Awokunmi (2010), Determination of physico-chemical parameters and heavy metals in water samples from Itaogbolu area of Ondo-State, Nigeria, *African Journal of Environmental Science and Technology*, 4 (3), pp.145-148.
2. Adeyeye El, (1994), Determination of heavy metals in *Illisha africana*, associated Water, Soil Sediments from some fish ponds, *International Journal of Environmental Study*, 45, pp.231-240
3. Adnan, Amin, Taufeeq, Ahmad, Malik, Ehsanullah, Irfanullah, Muhammad, Masror, Khatak and Muhammad, Ayaz, Khan (2010), Evaluation of Industrial and city effluent quality using physico-chemical and biological parameters, *Electronic Journal of Environmental, Agricultural and Food Chemistry*, 9 (5), pp.931-939.
4. Habib, Begum, S.Y., Noorjahan, C.M., Sharif, S. (2005), Physico-chemical and fungal analysis of a fertilizer factory effluent, *Nature Environment & Pollution Technology*, 4 (4), pp.529-531.

5. Agarwal, Animesh and Manish, Sexana, (2011), Assessment of Pollution by Physicochemical Water Parameters Using Regression Analysis: A Case Study of Gagan River at Moradabad-India, *Advances in Applied Science Research*, 2 (2), pp.185-189.
6. PHA (1985), *Standard Methods for Examination of Water and Wastewater*, 20th Edition, American Public Health Association, Washington D.C.
7. ASTM International, (2003), *Annual Book of ASTM Standards, Water and Environmental Technology v. 11.01*, West Conshohocken, Pennsylvania, pp.6-7
8. Basavaraja, Simpi, S.M., Hiremath, K.N.S. Murthy, K.N. Chandrashekarappa. Anil N. Patel, E.T. Puttaih (2011), Analysis of Water Quality Using Physico-Chemical Parameters Hasanalli Tank in Shimoga District, Karnataka, *Global Journal of Science Frontier*, 1 (3), pp.31-34
9. Chavan, R.P., Lokhande, R.S., Rajut, S.I., (2005), Monitoring of organic pollutants in Thane creek water, *Nature Environment and Pollution Technology*, 4 (4), pp.633-636
10. DeGrandpre, M.D. 1993, Measurement of seawater pCO₂ using a renewable-reagent fiber optic sensor with colorimetric detection, *Analytical Chemistry*, 65, pp.331-337
11. Dey, Kallol, Mohapatra, S.C., Misra, Bidyabati, (2005), Assessment of water quality parameters of the river Brahmani at Rourkela, *Journal of Industrial Pollution Control*, 21 (2), 265-270.
12. Dickson, A. and Goyet, C., (1994), *DOE Handbook of Methods for the Analysis of the Various Parameters of the Carbon Dioxide System in Sea water*, Version 2.
13. Drinking Water Inspectorate, available at <https://www.dwi.gov.uk>, accessed during September 2012.
14. Ellis, K.V., (1989), *Surface water pollution and its control*, Macmillan Press Ltd. Hound Mill, Basingstoke, Hampshire RG 21 2xs and London, 3-18, pp.97, 100, 101 and 208.
15. Gnana Rani, D.F., Arunkumar, K., Shivakumar, S.R., (2005), Physico-chemical analysis of waste water from cement units, *Journal of Industrial Pollution Control*, 21 (2), 337-340.

16. Gran, G., (1952), Determination of the equivalence point in potentiometric titrations. Part II. *Analyst*, 77, pp.661-671
17. Gupta, D.P., Sunita and J.P. Saharan, (2009), Physicochemical Analysis of Ground Water of Selected Area of Kaithal City (Haryana), India, *Researcher*, 1 (2), pp.1-5.
18. Hari, D.S., Nepal, M.S. Arya N. Singh (1994), Combined effect of waste of distillery and sugar mill on seed germination, seedling growth and biomass of okra, *Journal of Environmental Biology*, 3 (1), pp.171-175
19. Hemmes, O.J., Kemp, A., Var, B.L.W., (1980), Accumulation of heavy metals in the soil due to annual dressings of sewage sludge, *New Zealand Journal of Agricultural Sciences*, 28, 228-238.
20. Hopkinson, C.S. (1985), Shallow-water and pelagic metabolism: Evidence of heterotrophy in the near-shore Georgia Bight, *Marine Biology*, 87, pp.19
21. Indian Standard Specification for Drinking Water: IS: 10500:1992 (Reaffirmed 1993)
22. Jena, P.K., Mohanty, M. (2005), Processing of liquid effluents of mineral processing industries, *Inti Symposium Environ Manag Mining Metallurgical Industries*, 11-14, Bhubaneshwar, pp.193-212.
23. Karanth, K.R. (1987), *Groundwater Assessment Development and Management* Tata McGraw Hill Publishing Company Ltd., New Delhi, pp. 725-726.
24. Kataria, H.C., Qureshi, H.A., Iqbal, S.A. and Shandilya, A.K. (1996), Assessment of quality of reservoir in Bhopal (M.P.), *Pollution Research*, 15 (2), pp.191-193.
25. Kodarkar, M.S., (1992), *Methodology for water analysis, physico-chemical, Biological and Microbiological* Indian Association of Aquatic Biologists Hyderabad, Pub. 2 : pp.50.
26. Krishnamurthy, R., (1990), Hydro-biological studies of Wohar reservoir Aurangabad (Maharashtra State) India, *Journal of Environmental Biology*, 11 (3), 335-343
27. Kulkarni, G.J., (1997), *Water supply and sanitary engineering*,

28. Manjare, S.A., S.A. Vhnalakar and D.V. Muley, (2010), Analysis of water Quality using Physico-chemical parameters Tamdalge Tank in Kolhapur District, Maharashtra, *International Journal of Advanced Biotechnology and Research*, 1 (2). Pp.115-119.
29. Milacron Marketing Co., The Effects of water Impurities on Water-Based Metal working fluids, Technical Report No./N 96/47.
30. Misra, S.G., Dinesh, D., (1991), *Soil Pollution*, Ashing Publishing House, New Delhi, India.
31. Morrissette, D.G., and Mavinic, D.S., 1978. BOD Test Variables. *Journal of Environment: Engg. Division, EP*, 6, 1213-1222.
32. Moss, B., (1972), Studies on Gull Lake, Michigan II, Eutrophication evidence and prognosis, *Fresh Water Biology*, 2, pp.309-320.
33. National Primary Drinking water regulations, Drinking water contaminants US EPA.
34. Navneet, Kumar, D.K. Sinha, (2010), Drinking water quality management through correlation studies among various physicochemical parameters: A case study, *International Journal of Environmental Sciences*, 1 (2), pp.253-259.
35. Pawar, Anusha, C., Nair, Jithender, Kumar, Jadhav, Naresh, Vasundhara, Devi, V., Pawar, Smita, C., (2006), Physico-chemical study of ground work samples from Nacharam Industrial Area, Hyderabad, Andhra Pradesh, *Journal of Aquatic Biology*, 21(1), pp.118-120.
36. Poonkothai, M., Parvatham, R., 2005. Bio-physico and chemical assessment of automobile wastewater, *Journal of Industrial Pollution Control*, 21 (2), pp.377-380.

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे
उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा वेध

डॉ. वनमाला सोपानराव लोंढे
डॉ. संजय भीमराव तोंडारकर
डॉ. सचिन शेषेराव घुगे

Akshita Publishers and Distributors
Delhi-110053 (India)

Published by :

Akshita Publishers and Distributors

J-180/5-A, Ram Pratap Marg

Kartar Nagar, Delhi-110053

E-mail: abooks2019@gmail.com

Mobile: 9968053557

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा वेध

First Edition—December—2022

ISBN: 978-93-91120-04-7

Copyright: Author

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the author

This Book has been published in good faith that the material provided by author is original. Every effort is made to ensure accuracy of material but the publisher and printer will not be held responsible for any inadvertent errors

PRINTED IN INDIA

Published by Akshita Publishers and Distributors, J-180/5-A, Ram Pratap Marg, Kartar Nagar, Delhi-110053. E-mail: abooks2019@gmail.com. Mobile: 9968053557. Printed by Shri Ganga Printing & Publishing Co., New Delhi.

रंजल्या गांजल्यांचा वारसदार: अण्णा भाऊ साठे

-डॉ. मुशीनप्रकाश विणारे

अण्णा भाऊ साठे हे जनसामान्यांच्या अशा वेदना भाडणारे लेखक होत. पत्रे उपेक्षित वंचित भटक्या विमुक्त सर्वहारातील साधारणच कुशा राहिल्यात. महाराष्ट्र महान लेखक आहेत. महाराष्ट्राची महती, शिवरायांची किर्ती आपल्या काव्यातून माध्यमातून रशियापर्यंत घेऊन जाणारे हे राष्ट्रभक्त साहित्यकार. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत जीवाचे रान करून आपल्या 'लालबाबटा' कलात्मकतेच्या मदतीने महाराष्ट्रातील जनतेच्या डोळ्यात प्रबोधनाचे अंजन घालणारे हे साहित्यकार होते. त्यांचे महाराष्ट्रावर आणि महाराष्ट्राच्या जनतेवर उदरगत असे प्रेम. महाराष्ट्र महाराष्ट्राचे ते सुपुत्र होते. मुंबई महाराष्ट्रातच राहिली पाहिजे. यत्नादी लढणे पोवाडे, लोकनाट्याच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जोरता देवले. त्यांचे मुंबई आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास आपल्या साहित्यातून त्यांनी मराठी 'माझी मैना गावावर राहिली' ही लावणी म्हणजे मराठी साहित्यातून त्यांनी काव्यमय कशी सांगितली आहे. त्यांनी मुंबईवर आणि संयुक्त महाराष्ट्रावर असलेले प्रेम त्यांच्या लावणीतून व्यक्त केले. माझी मैना म्हणजे निघाणी कारणां वेळगात मला कर्नाटकाल असलेल्या पण मराठी भाषिक प्रदेशाला. त्यांचे अंशाने मराठी प्रदेश महाराष्ट्रात विलिन न झाल्यामुळे अण्णाभाऊंच्या जीवनात काय होईल. माझ गावावणीतून व्यक्त झाले आहे. त्यांच्या लावणीतून त्यांच्या जीवनाचे

सांस्कृतिक, पौराणिक संदर्भ आहेत. अनेकसाधनांची सुचारू करण्याची ही जबाबदारी
वाङ्मयीन मूल्यांनी देवणी आहे. तशीच ती जीवनमूल्यांची ही जबाबदारी देवणी
सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक राजकीय दस्तऐवज म्हणजे ही जबाबदारी देवणी
मराठी साहित्यात सामाजिक वेवसा देण्याचे काम देवणीमाळानी घेतले त्यांनी देवणी
रसिकांचा पाहाण्यांचा दृष्टीकोनच बदलून टाकला या जबाबदारीला सामोरा येऊन देवणी
सांस्कृतिक आदी बाजूनी मूल्य आणि मोल देवणीमाळानी जबाबदारी घेतली
क्षेत्रात उपेक्षितांच्या जीवनाचे सत्यदर्शन देवणीमाळानी जबाबदारी घेतली त्यांनी देवणी
साहित्यातील इतिहासकार म्हटले जाते ते सार्थ आहे या नव्या जगातील या स

कादंबऱ्या, अनेक लोकनाट्ये कथासंग्रह प्रवासवर्णने, मराठी स्टेजप्ले, इतिहास
अशी अनेक पोवाडे, सावण्या शेतकरी कातोवी भोते किडो, लोकांचे संघर्ष,
कामगार चळवळ संयुक्त महाराष्ट्र मळवळीत ते सिपडिरीत वगैरे जबाबदारी घेतली
अठरा अलुतेदार भटवर्णाचे दुख पहिल्यांदा मराठी साहित्यात अण्णा माळानी सादर
मांडले, मरीचीत नूतन प्रश्न त्यांच्यामुळे उभे राहिले अरी ही जबाबदारी घेतली
अज्ञानाने माणसाला जाजवेल अशी भोले स्वामी जीवने जबाबदारी घेतली त्यांनी
पंचक्रम, लढा, संघर्ष जगाण्यावरचे वेग लोकांच्यासाठी घेण्या घेतली अरी या मराठी
स्त्रीला हिंदू धर्मात चूळ आणि मुस्लीमांसाठी अर्धवित्त घेण्याच्या जबाबदारी घेतली
दण्डन स्त्रीधर्मा जबाबदारी साहित्यात देवणीमाळानी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली

घटेल, मनाला आवडेल स्त्रीधर्मासाठी अण्णा माळानी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
बिलवरी आदी साहित्यात मराठी साहित्यात देवणीमाळानी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
साहित्यात वेगळा दिवा जगात सगळ्यांच्या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
जात होते अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
नायकाला जिवन जगात माणसा जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
अंधश्रद्धा मिळते या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
वाङ्मयीन जगात देवणीमाळानी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली
माळानी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली अरी या जबाबदारी घेतली

महाराष्ट्रावर महाराष्ट्राच्या भूमीवर जनतेवर अढळ प्रेम होते. या महाराष्ट्र भूमीचे नंदनवन व्हावे इथे सभ्यता आणि शांतता नांदावी अशी मंगल स्वाने पहात मी साहित्य लिहितो अशी भूमिका निष्ठ लेखन करणारे अण्णाभाऊ साठे हे एकमेव लेखक होते. सीधे शील, पुरूषाचा पराक्रम आणि देशाचा स्वाभीमान ही त्रिवृत्ती त्यांच्या साहित्य लेखनाचे मूलतत्त्व होते.

अण्णा भाऊंची कर्मभूमी मुंबई होती. मुंबई फिरून काम मिळालं नाही परंतु मदद्याची राख घालून सांनं मिळालं अशी जगण्यासाठी मरणारी माणसं त्यांच्या साहित्याचा आरथाविषय होता. त्या माणसाच्या भळभळणार्या दुखावर जिद्दाळाने आणि सहानुभूतीने भर लावून लिहिणारे ते लेखक होते. शब्दाला आकार देणे सोपे असते परंतु आत्मा लावून साहित्य लिहिणे कठीण असते ते कठीण काम अण्णाभाऊंनी साहित्य क्षेत्रात केले हे कुणाला ही नाकारता येत नाही. उपेक्षित, वंचित, शेतकरी, शेतमजूर, भटकें विमुक्त तसेच रामय्य बहुजनावदलचा कळवळा असणारा रंजल्या गाजलेल्या समाजाला आपला म्हणणारा संत तुकाराम आणि दुसरा तुकाराम म्हणजे वाटेगावाचा तुकाराम भाऊराव साठे होते. रंजल्या, गाजलेल्या, भुकेल्या, कंगाल, अन्न, वस्त्र, निवारण्यासाठी वणतण फिरणार्या अनाथांचा एकनाथ म्हणजे अण्णाभाऊ साठे होते. अशा माणसाविषयीची करुणा त्यांच्या ठिकाणी होती. "जा, उकिरड्याचा पांग फिटतो आणि तुम्ही तर माणसं आहात" असा लढायला बळ, जगायला हिंमत देणारा विष्णूपंत कुलकर्णी तितक्याच ताकदीने अण्णाभाऊ कथा कादंबरीत जीवंतपणे उभे करतात हेच अण्णाभाऊंच्या लेखणीचे अनन्यसाधारणत्व होय. अण्णाभाऊ हे माणसाच्या माणुसकीवर प्रेम करणारे त्यांच्या जगण्यावर प्रेम करणारे माणूसनिष्ठ महापुरुष होते. "मला माणसं आवडतात कारण ते जगतात आणि इतरांना जगवितात त्यांच्या श्रमावरच जग घालते" हे वास्तव समाजाला उणकावून सांगणारे ते वास्तववादी लेखक होते. "खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अर्पावे, जग ही प्रीती आहे मानणार्या ख्रिस्त आणि सानेगुरुजीच्या वाटेच्या दिशेने वाटचाल करणारे माणूसकेंद्री लेखक म्हणजे अण्णा भाऊ साठे होते हे कुणाला ही मान्य करावे लागेल.

अण्णा भाऊ हे सत्यशोधक विचारवंत होते. परंपरावादी अविवेकी देवभोळ्या आणि अज्ञान अंधश्रद्धेचे स्तोम माजवणार्या नाटाळांच्या माथी काठी मारणारे विद्रोही संत तुकारामाचे वारसदार होते. अण्णाभाऊंनी वगनाटय, तमाशा हे शब्द नाकारून लोकनाट्य हा नवीन शब्द वापरला. गण, गौळणीला लोकनाटयातून नाकाराले. गणपतीचे स्तवन न करता महापुरुषाचे स्तवन गायिले. पारंपारिक तमाशात गौळणीचे पात्र करणार्या रित्र्यांची थड्या मस्करी केली जायायची ती थड्या मस्करी करणारी गौळणच लोकनाटयातून हद्दपार केली. अण्णाभाऊ हे देशाभिमानी महापुरुष होते. रशियामध्ये गेल्यानंतर मराठी विषयाच्या जाणकार प्रा. कझिगिना चाई अण्णाभाऊ

सोबत होव्या. मारको शहर तय्यनचोय ती माडे अण्णाभाऊंच्या म्हणाय्या. 'मारको ३
 अंमणे लय्य आहे ते ऐकून अण्णाभाऊ स्वजिल झाले पूडे त्या म्हणाय्या. 'आपण
 मारको शहर तुज्याला करी जातों. तेच अण्णाभाऊ म्हणाय्या. 'माझ्या दिव्या
 साखी साखन अण्णाभाऊंची साखयती आणि शहरमजबूतीपण जायत वेळ
 मजबूतीपणविली जमातीच्या मजबूती अखणारे, उणेदिताने साखयती ही मजबूती मजबूती
 म्हणजे अण्णाभाऊ होते. महामारीय, मार्गे, पळटके विमुक्त शेतकरी कामगार मजबूतीपण
 करणार्या दिव्या, जनाथ विनायक आदींच्या ज्येष्ठा वेदना समज्या आणजे माडेकण
 माडेकणारे त्याचे साहित्य ही मात मजबूती करणारे अण्णा माळ सातें हे सख्या अण्णा
 मजबूती हीतें

मुंबईचा सयूक्त महाराष्ट्र सक्षमा म्हणून चंद्रगुणारून ते मुंबईधरत 'सत्यशीलक
 कल्याणकल्याणा माध्यमातून लोकजागृती करणे, लोकप्रबोधन करण्याचे काम त्यांनी
 केले त्यामुळे त्यांच्या अमरावतीचा सुखगजास ही भोग्या लागला, तेनेच त्यांना सुलतान
 येतना त्यांचे मावविश्व अतिशय घटकदार शब्दात त्यांनी शब्दकव्द केले आहे
 बरबादा कंजासी या कथारंगमाहाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, 'मी जे जीवन जगतो
 पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहितो, मला कल्पनेचे पंख लावून मारता येत नाही
 जावावतीत मी स्वतः ला वेडूक समजतो' यावरून हे लक्षात येते की, सुलतान हे
 मारतना पात आहे, सुलतान म्हणजे आकाशातून पडला होता आणि धरणीने त्याला
 झेलली होती. सुलतान जनाथ होता, तो मावात गुरेढोरे राखतो परंतु पोटभर खायला
 भाकर मिळत नाही पोटभर भाकर मिळविण्यासाठी तो अमरावतीला येतो. एका पानपट्टीवर
 काम करतो परंतु तिथेही त्याला पोटभर भाकर मिळत नाही त्यामुळे मालकाकडे
 पानर पाडवून मिळावी म्हणून विनंती करतो. आपण मुस्लिम असल्यामुळे मालक पगार
 पाडवून देत नाही असा त्याचा समज होतो. तो एका विर्याणीच्या हॉटेलमध्ये नोकर
 राहतो. मुस्लिम मालक सुलतान विर्याणी जास्त खातो म्हणून त्याला कामावरून कमी
 करतो. मांडवालदार जात माणूसपण पहात नाहीत तर नफा पहात असतात हे
 अण्णाभाऊंच्या अक्षरेखित करायचे आहे. हमालीचा धंदा मिळावा म्हणून प्रयत्न करतो
 पण त्याला काम मिळत नाही. त्याला ताप येते, भूक लागते, रस्त्यावर पोलीसाची भेट
 होते तो जेलमध्ये जाऊन आराम करण्याचा सल्ला देतो. तेव्हा सुलतान जेलमध्ये
 जाण्याची तयार होतो. जेलमध्ये जाण्यासाठी चोरी करावे लागते असा सल्ला
 पोलीस देतो. तेव्हा मरेन पण चोरी करणार नाही असे पोलीसांना सांगतो. सुलतान
 जेलमध्ये जाऊन देण्यासाठी पटरीवर जातो. त्याला लोक मरू देत नाहीत. पोलीस
 कामे आणि जेमध्ये घेऊन जातात तेव्हा तिथे जेलरला दोन भाकरीची मागणी
 असते. जेलरला मान्य होते. भाकरीसाठीच संघर्ष अण्णाभाऊंच्या साहित्यात पहावयास
 येतो. 'मी जे जीवन जगतो' हा बरबादाची कष्टी जीवन जगणारा हा माणूस, महमंद आणि

रंजल्या गांजल्यांचा वारसदार: अण्णा भाऊ साठे

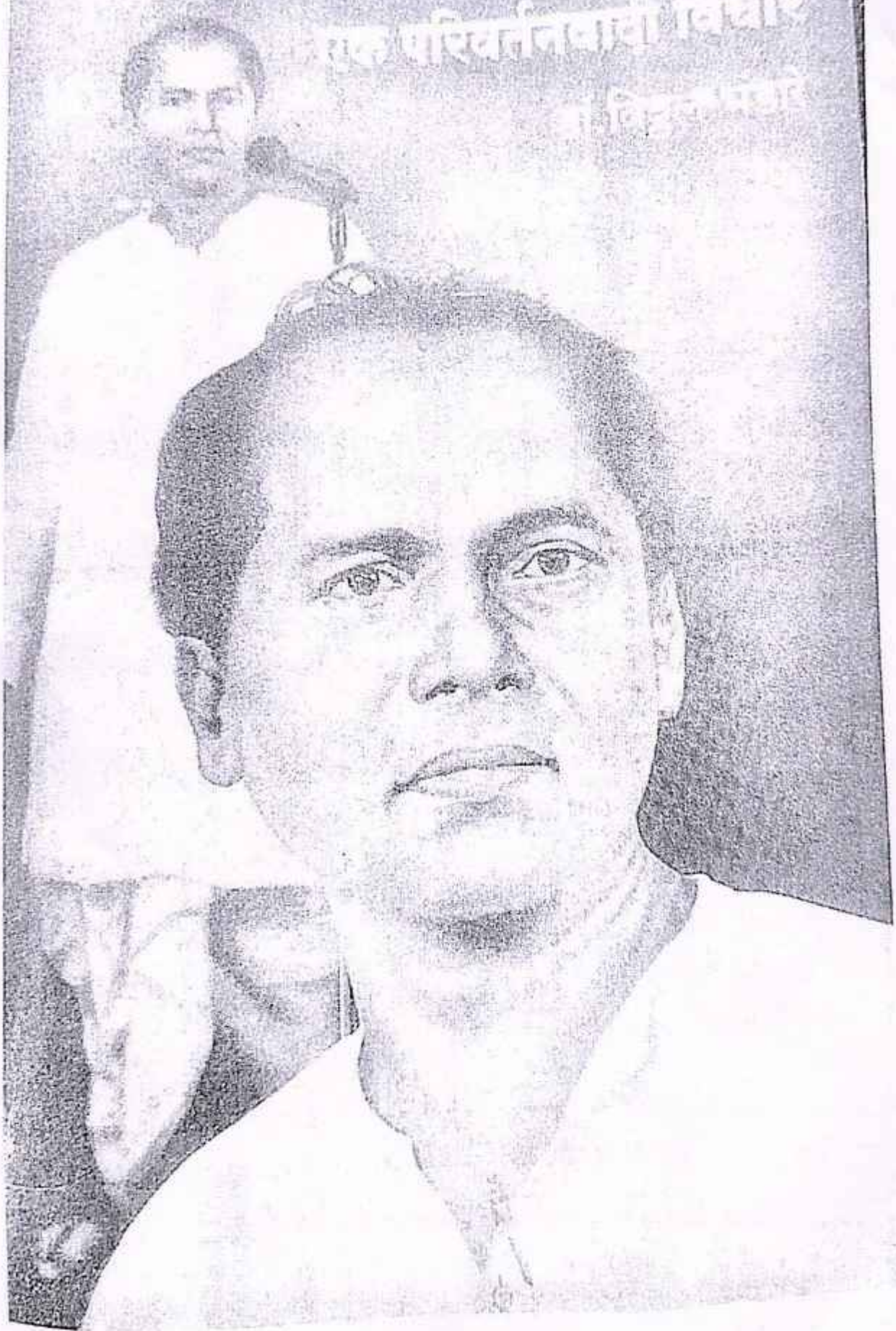
157

अमीर ही त्याची दोन मुले यांची नोकरी जाते. हे तिघेही मटन विक्री करतात. तिथल्या स्पर्धेत चिडलेल्या बापलेकात मारामारी होते. पोलीस अटक करतात. आर्थिक अडचणींमुळे मुकुलच्या कुटुंबाचा राखरांगोळी होते. हे मुस्लिम समाजाचे जीवनदर्शन ही अण्णाभाऊ ताकदीने मांडतात म्हणून ते उपेक्षित वंचितांचे साहित्यक्षेत्रातील कैवारी होते हे आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. अशा महापुरुषांना कोणत्या ही जाती धर्माचा, प्रवाहाचा शिक्षा न मारता कोणत्या तरी वादात न बसविता ते माणसांसाठी लिहिणारे वैश्विक मानवतावादी, माणसांच्या न्याय्य हक्कांसाठी लढणारे माणूसनिष्ठ महापुरुष होते. उपेक्षित, वंचित तमाम बहुजनांच्या जीवनातील तिमिर नाहीसा व्हावा त्यांचे आयुष्य उज्ज्वल प्रकाशमय व्हावे हीच त्यांची प्रामाणिक मनीषा होती हे ध्यानात घ्यायला हवे.

अण्णा भाऊ साठे

राजपरिवर्तनाची विचार

विचारधारा

अण्णा भाऊ साठे :
एक परिवर्तनवादी विचार

७/११/७०
०३/१/२३

संपादक

डॉ. विठ्ठल भंडारे

क्षरयात्रा प्रकाशन, पुणे

अण्णा भाऊ साठे : एक परिवर्तनवादी विचार

संपादक : डॉ. विठ्ठल भंडारे

Sampadak : Anna Bhaui Sathe : Eak Parivartanwadi v
Dr. Vitthal Bhandare

प्रकाशक व मुद्रक :-

मिलिंद माने

अक्षरयात्रा प्रकाशन

६८६, सदाशिव पेठ, गौरी गणेश सो.

कुमठेकर मार्ग, पुणे - ३०.

मो. ९८२२४५२०१२

email-aksharyatraprakashan@gmail.com

© सौ. चंद्रकला विठ्ठल भंडारे

प्लॉट नं. १२३, सावली निवास,

पाण्याच्या टाकीजवळ, पूर्णा रोड, छत्रपतीनगर, नांदेड

भ्र. ७४४७४२४४३२

ISBN : 81-88083-11-9

प्रथमावृत्ती : १४ नोव्हेंबर २०२२ (लहुजी साळवे जयंती दिन)

अक्षरजुळणी : संतोष मुद्रणालय, कोथरुड

मुखपृष्ठ : प्रशांत भारताल, पुणे

मुल्य : २५० /-

९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्याविष्कार

- प्रा. डॉ. सुशीलप्रकाश यादवराव चिमोरे

*

प्रस्तावना :

समाज हा विविध जात, धर्म समुहाने बनलेला असतो. प्रत्येक धर्म, जात ही इतरापेक्षा चांगली आहे, श्रेष्ठ आहे हे दाखविण्याचा सतत अड्डाहास करित असते. त्यातून समज गैरसमज निर्माण होतात त्यामुळे समाजात एकमेकांविषयी द्वेष, मत्सर, राग वाढत जातो. समाजात विषमता निर्माण करण्यात, संघर्ष निर्माण करण्यात लिंगभेद, वर्णभेद आणि वर्गभेद हे तीन घटक कारणीभूत असतात. हे भेद कायम ठेवणारा गट आणि हे भेद, नष्ट करणारा एक गट यांच्यात सतत संघर्ष चालू असतो. पर्यायाने हे भेद कायम राहिले तरच फायदा आहे असे मानणारा समूह संख्येने मोठा आहे, त्यांच्या पाठीशी प्रस्थापित व्यवस्था खंबीर उभी आहे. येथील धर्मग्रंथ, पोथी पुराण, खोट्या आख्यायिका यांचा आधार घेऊन विषमताधिष्ठ समाज कायम ठेवण्याचा प्रयत्न लिंगभेद, वर्णभेद, वर्गभेद मानणारा गट सातत्याने प्रयत्न करतो आहे. अशा विषमताधिष्ठ समाजात लिंग, वर्ग, वर्णभेदामुळे स्त्रीपुरुष, सुवर्ण, अवर्ण, भांडवलदार, कामगार, गरीब, श्रीमंत यात सतत द्वेष, मत्सर, अहंकार, वडेजावपणा, अरेरावी, दहशत, सांस्कृतिक वेगळेपण यामुळे संघर्ष होतो. आणि समाजाचे आरोग्य बिघडते. समाज धोक्यात येण्याचा संभव असतो. अशावेळी समाजातील जाणकार विचारवंत, अभ्यासक, समाजसुधारक, साहित्यिक समाजाचे आरोग्य चांगले रहावे. सर्वांनी गुण्यागोविंदाने रहावे यासाठी साहित्यातून विचार रुजविण्याचा प्रयत्न करित असतात. हे विचार समाज चांगल्या पद्धतीने जीवन जगण्यासाठी मार्गदर्शक म्हणून कार्य करतात. त्यालाच मूल्य विचार असे म्हटले जाते. या मूल्यविचारांचा अविष्कार अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात कसा झाला

आहे याचा शोध या लेखात घ्यायचा आहे.

मूल्य म्हणजे काय? 'मूल्य' या शब्दाचा मूळ अर्थ आर्थिक असला तरी जीवनाच्या इतर क्षेत्रात ही संकल्पना वापरली जाते. वस्तूंचा चांगले, वाईटपणा, इष्टानिष्टता म्हणजे मूल्य. मानवी जीवनाशी मूल्यांचा घनिष्ठ संबंध येत असते. मूल्य घेऊन जगतो यावर अवलंबून असते. एखाद्या वस्तूचे मूल्य त्या वस्तूच्या दर्जावर ठरत असते. उदा. टवटवीत मेथीच्या भाजीची पेंडी रुपये किंमतीने विकली जाते. तर दुसरी सुकलेली मेथीची पेंडी पाच रुपये किंमतने विकली जाते. दोन्ही मेथीच्या पेंड्या असून टवटवीत पेंडीला जास्त किंमत मिळते तर सुकलेल्या मेथीच्या पेंडीला कमी किंमत मिळते. म्हणजे वस्तूच्या दर्जावरून त्या वस्तूचे मूल्य ठरवले जाते. साहित्याच्या बाबतीतही हेच असते. ज्या साहित्यात मूल्य जास्त असते. त्या साहित्याचा दर्जाही जास्त मानला जातो. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात कला मूल्यांचेवर जीवन मूल्यांचा आविष्कार झालेला पहावयास मिळतो. त्यांच्या साहित्यात कला आणि जीवन मूल्यांचा सुंदर संगम साधलेले हे अक्षर साहित्य आहे. वक्रोक्ती, अनेकार्थता, सूचकत्व, औचित्य, अलंकार, रस, सेंद्रीयत्व या कलामूल्यांचेवर, समता, स्वातंत्र्य, बंधूत्व, सामाजिक न्याय, मानवता, राष्ट्रप्रेम, सत्य, शील, औदार्यपणा, त्याग, उदारमतवाद इ. जीवन मूल्यांचा आविष्कार अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात झालेला पहावयास मिळतो ते खालीलप्रमाणे पाहता येईल. वक्रोक्ती हे साहित्याचे मूल्य आहे, कलावंत साहित्यात अनुभव कधीच सरळ सांगत नाही तर तो वक्रोक्तीपूर्ण पद्धतीने आपला अनुभव मांडत असतो. वक्रोक्ती विचार कुंचलाने मांडला. वक्रोक्ती हाच काव्याचा आत्मा असतो. वक्रोक्तीला काव्याच्या आत्मपदी बसविण्याचे सर्व श्रेय कुंचल्याकडे जाते. अण्णा भाऊची 'माझी मैना गावावर राहिली' ही लावणी वक्रोक्तीचे उत्तम उदाहरण आहे ते लिहितात 'माझी मैना गावावर राहिली, माझ्या जीवाची होतीया काहिली' ही लावणी कवी आणि त्यांची पत्नी यांची विरह कहाणी आहे. गरिबीमुळे पती पत्नीची ताटातूट होते. हा लावणीचा वाच्यार्थ आहे. हे कवीला या लावणीतून सांगायचा असले

प्रत्यय येतो, अशा वेगवेगळ्या रसा मुळे साहित्याला सौंदर्य प्राप्त होते रस हे साहित्याचे मूल्ये आहे. या मूल्यांमुळेच साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त होतो. अण्णा भाऊंचे साहित्य कला आणि जीवन मूल्यांनी ओतप्रोत भरले आहे. अनेकार्थता हे साहित्याचे मूल्ये आहे. अनेकार्थतेमुळेच साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त हेत असतो. व्यक्ती, स्थल, काल, संदर्भ सापेक्ष अर्थ देण्याचे सामर्थ्य साहित्यात असते. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य अनेकार्थतापूर्ण असे आहे. ते लिहितात, 'जग बदल घालूनी धाव । सांगून गेले मला भीमराव । गुलामगिरीच्या या चिखलात । रुतून बसला का ऐरावत । अंग झाडूनी निघून बाहेरी । घे बिनीवरती धाव' अशा प्रकारे अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य अर्थपूर्ण, भावपूर्ण, रसपूर्ण आहे. अनेकार्थता हे साहित्याचे मूल्ये असून त्यामुळे साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त होतो म्हणून अनेकार्थतेला विशेष महत्त्व असते. साहित्याचा अर्थ व्यक्ती, स्थलकालसापेक्ष, आणि संदर्भसापेक्ष बदलतो नवनवीन अर्थ देणे हे साहित्याचे जीवंतपणाचे लक्षण असते.

वैश्विकता हा ललित साहित्याचा धर्म आहे. साहित्य हे स्थलकालसापेक्ष असते. साहित्यातील जीवनदर्शन, व्यक्तीरेखा मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करतात. अण्णा भाऊ साठे यांची 'फकिरा, माझा रशियाचा प्रवास, स्टॅलिनग्राड आणि लेनिनग्राडचा पोवाडा' या कलाकृतीतून देशाबाहेर विदेशाचे दर्शन घडते. कलाकृती लेखकांनी लिहिली असली तरी ती एका व्यक्ती मनाची निर्मिती असली तरी ती संपूर्ण मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते. त्या कलाकृतीतील जीवन प्रत्येक व्यक्तीला माझे आहे असे वाटते. अण्णा भाऊंचे समग्र साहित्य चंदन, चित्र, वैजयंता, वारणेचा वाघ, माकडीचा माळ, बरवाद्या कंजारी, खुळंबाडी इ. कलाकृतीतील जीवन स्थलकालसापेक्ष असते. त्यामुळे वैश्विकता मूल्यांचा आविष्कार अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात झालेला पहावयास मिळते. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून जे जीवन आलेले आहे, ते सर्वव्यापी, समग्र मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते. साहित्य हे प्रत्येक वाचकाला माझे असे वाटते तेव्हाच त्या साहित्यकृतीचे यश असते.

वैचारिकता हे साहित्याचे मूल्ये आहे. साहित्य समाजाला विचार देते. विचाराची बीजपेरणी करते. कोणतेही साहित्य विचार देण्यासाठीच जन्मलेले असते. म्हणून वैचारिकता हे साहित्यचे महत्त्वाचे मूल्य मानले जाते. अण्णा भाऊंनी 'जग बदल घालूनी धाव' या कवितेत विषमतावादी समाज नष्ट करून समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी या देशातील वर्ग आणि वर्ण व्यवस्था समूळ नष्ट केली पाहिजे हा विचार दिला आहे. 'तारा' या कादंबरीत अनिल पाटील बंड्या वाघ या नावाने ताराच्या मदतीने दरोडे घालून श्रीमंतांना लुटतो. दरोड्यामध्ये दादासाहेब इनानदाराचा मृत्यु होतो. अशा दुष्ट बंड्या वाघालाही दुष्ट पद्धतीनेच मरावे लागते. जसे कर्म तसे फल मिळत असते हा विचार अण्णा भाऊंनी 'तारा' या कादंबरीत दिला आहे. 'खुळंबाडी' कथासंग्रहातील 'तीन भाकरी' या कथेत अदिकचा अहंकार, हेकेखोरपणा आणि हटवादी स्वभावामुळे कशी फसगत होते याचे वास्तव दर्शन या कथेत लेखकाने घडविले आहे. पोटात अन्न कमी नि डोक्यात अकल कमी असली की, असेच घडत असते हा विचार या कथेत दिला आहे. अशाप्रकारे विचार समाजाला देणे हा साहित्याचा हेतू असतो हा विचार अतिशय सूचकपणे कलावंत साहित्यातून रुजविण्याचा प्रयत्न करत असतो म्हणून वैचारिकता हे साहित्याचे मूल्य मानले जाते.

सेंद्रियत्व हे साहित्याचे आणखीन मूल्य आहे. साहित्यात सेंद्रियत्व नसेल तर त्याला साहित्य म्हणता येत नाही. सेंद्रियत्व म्हणजे अनेकातून एकत्वाची प्रचिती होय. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीत भावना, कल्पना, संघर्ष, भाषाशैली, अनेकार्थता, रस, अलंकार, कथानक, घटना प्रसंग, वातावरण निर्मिती, संवाद, व्यक्तीरेखा, विचार, निवेदन शैली, वर्णनकौशल्य अशा अनेक घटकातून फकिरा कादंबरीचे एकत्व साधले आहे यालाच सेंद्रियत्व असे म्हणतात. सेंद्रियत्व हे मूल्य अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात पहावयास मिळते.

सूचकत्व हे साहित्याचे मूल्य आहे. कलावंत साहित्यातून जे काही सांगतो ते सूचकपणे सांगतो. त्यातील कोऱ्या जागा सूत्र वाचकांनी भरवण्याच्या असतात. साहित्यातील अर्थ व्यंगार्थ स्वरूपाचा असतो. १) जुता जाणे

प्रत्यय येतो, अशा वेगवेगळ्या रसा मुळे साहित्याला सौंदर्य प्राप्त होते रस हे साहित्याचे मूल्ये आहे. या मूल्यांमुळेच साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त होतो. अण्णा भाऊंचे साहित्य कला आणि जीवन मूल्यांनी ओतप्रोत भरले आहे. अनेकार्थता हे साहित्याचे मूल्ये आहे. अनेकार्थतेमुळेच साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त हेत असतो. व्यक्ती, स्थल, काल, संदर्भ सापेक्ष अर्थ देण्याचे सामर्थ्य साहित्यात असते. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य अनेकार्थतापूर्ण असे आहे. ते लिहितात, 'जग बदल घालूनी घाव । सांगून गेले मला भौमराव । गुलामगिरीच्या या चिखलात । रुतून बसला का ऐरावत । अंग झाडूनी निघून वाहेरी । घे विनीवरती घाव' अशा प्रकारे अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य अर्थपूर्ण, भावपूर्ण, रसपूर्ण आहे. अनेकार्थता हे साहित्याचे मूल्ये असून त्यामुळे साहित्याला साहित्याचा दर्जा प्राप्त होतो म्हणून अनेकार्थतेला विशेष महत्त्व असते. साहित्याचा अर्थ व्यक्ती, स्थलकालसापेक्ष, आणि संदर्भसापेक्ष बदलतो नवनवीन अर्थ देणे हे साहित्याचे जीवन्तपणाचे लक्षण असते.

वैश्विकता हा ललित साहित्याचा धर्म आहे. साहित्य हे स्थलकालसापेक्ष असते. साहित्यातील जीवनदर्शन, व्यक्तीरेखा मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करतात. अण्णा भाऊ साठे यांची 'फकिरा, माझा रशियाचा प्रवास, स्टॅलिनग्राड आणि लेनिनग्राडचा पोवाडा' या कलाकृतीतून देशाबाहेर विदेशांचे दर्शन घडते. कलाकृती लेखकांनी लिहिली असली तरी ती एका व्यक्ती मनाची निर्मिती असली तरी ती संपूर्ण मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते. त्या कलाकृतीतील जीवन प्रत्येक व्यक्तीला माझे आहे असे वाटते. अण्णा भाऊंचे समग्र साहित्य चंदन, चित्र, वैजयंता, वारणेचा वाघ, माकडीचा माळ, बरवाद्या कंजारी, खुळंबाडी इ. कलाकृतीतील जीवन स्थलकालसापेक्ष असते. त्यामुळे वैश्विकता मूल्यांचा आविष्कार अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात झालेला पहावयास मिळते. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून जे जीवन आलेले आहे, ते सर्वव्यापी, समग्र मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते. साहित्य हे प्रत्येक वाचकाला माझे असे वाटते तेव्हाच त्या साहित्यकृतीचे यश असते.

१०६ । अण्णा भाऊ साठे : एक परिवर्तनवादी विचार

१०६ । अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्याविषयक

वैचारिकता हे साहित्याचे मूल्ये आहे. साहित्य समाजाला विचार देते. विचाराची बीजपेरणी करते. कोणतेही साहित्य विचार देण्यासाठीच जन्मलेले असते. म्हणून वैचारिकता हे साहित्याचे महत्त्वाचे मूल्य मानले जाते. अण्णा भाऊंनी 'जग बदल घालूनी घाव' या कवितेत विपमतावादी समाज नष्ट करून समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी या देशातील वर्ग आणि वर्ण व्यवस्था समूळ नष्ट केली पाहिजे हा विचार दिला आहे. 'तारा' या कादंबरीत अनिल पाटील वंड्या वाघ या नावाने ताराच्या मदतीने दरोडे घालून श्रीमंतांना लुटतो. दरोड्यामध्ये दादासाहेब इनामदाराचा मृत्यु होतो. अशा दुष्ट वंड्या वाघालाही दुष्ट पद्धतीनेच मरावे लागते. जसे कर्म तसे फल मिळत असते हा विचार अण्णा भाऊंनी 'तारा' या कादंबरीत दिला आहे. 'खुळंबाडी' कथासंग्रहातील 'तीन भाकरी' या कथेत अदिकचा अहंकार, हेकेखोरपणा आणि हटवादी स्वभावामुळे कशी फसगत होते याचे वास्तव दर्शन या कथेत लेखकाने घडविले आहे. पोट्यात अन्न कमी नि डोक्यात अकल कमी असली की, असेच घडत असते हा विचार या कथेत दिला आहे. अशाप्रकारे विचार समाजाला देणे हा साहित्याचा हेतू असतो हा विचार अतिशय सूचकपणे कलावंत साहित्यातून रुजविण्याचा प्रयत्न करत असतो म्हणून वैचारिकता हे साहित्याचे मूल्य मानले जाते.

सेंद्रियत्व हे साहित्याचे आणखीन मूल्य आहे. साहित्यात सेंद्रियत्व नसेल तर त्याला साहित्य म्हणता येत नाही. सेंद्रियत्व म्हणजे अनेकातून एकत्वाची प्रचिती होय. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीत भावना, कल्पना, संघर्ष, भाषाशैली, अनेकार्थता, रस, अलंकार, कथानक, घटना प्रसंग, वातावरण निर्मिती, संवाद, व्यक्तीरेखा, विचार, निवेदन शैली, वर्णनकौशल्य अशा अनेक घटकातून फकिरा कादंबरीचे एकत्व साधले आहे यालाच सेंद्रियत्व असे म्हणतात. सेंद्रियत्व हे मूल्य अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात पहावयास मिळते.

सूचकत्व हे साहित्याचे मूल्य आहे. कलावंत साहित्यातून जे काही सांगतो ते सूचकपणे सांगतो. त्यातील कोऱ्या जागा सूज वाचकांनी भरावयाच्या असतात. साहित्यातील अर्थ व्यंगार्थ स्वरूपाचा असतो. १) कुत्ता जाणे

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्याविषयक । १०७

आणि चमडा जाणे! (चंद्रन कादंबरी पृष्ठ १०५) २) हा जेल आहे, ३थं दाडाचं मेण होतं (१०७), ३) 'बर झालं, विड्या आपल्याच तेलानं जळतो (६८), ४) दुधाने तोंड पोळलं तर ताक फुकून प्यावं. (४८), ५) जी अन्न रत्नाच्या मोलाची असते तिच्यावरच दरोडा पडण्याची शक्यता असते. कवड्या कोण चोरत नसतं. ४७) कलावंत साहित्यातून जे काही सांगतो ते सूचकपणे सांगत असतो. अण्णा भाऊंनी 'चंद्रन' कादंबरीतून म्हणण्याच्या माध्यमातून सूचकपणे आपला विचार मांडलेला आहे. कमीत कमी शब्दांच्या माध्यमातून सूचकपणे साहित्यातून कलावंत समाजाला काही तरी सांगत असतो. साहित्यात सूचकता नसेल तर त्याला साहित्य ही म्हणता येत नाही सूचकत्व या मूल्यावरच साहित्याचे महत्त्व अवलंबून असते. सूचकत्वाशिवाय साहित्याचा विचार करता येत नाही. साहित्यात सूचकत्व या मूल्याला अन्यसाधारण महत्त्व असते.

साहित्याचे मूल्यामापन कलावादी कलामूल्यांच्या आधारे करतात तर जीवनवादी जीवन मूल्यांच्या आधारे करतात. साहित्यात कला आणि जीवन मूल्यांचा आविष्कार झाला की, साहित्य खऱ्या अर्थाने दर्जेदार ठरते. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य जसे कलामूल्यांनी श्रेष्ठ आहे तसेच जीवन मूल्यांनीही श्रेष्ठ आहे याचा शोध पुढीलप्रमाणे घेता येईल समता, स्वातंत्र्य, वधुभाव, सामाजिक न्याय, उदारमतवाद, सहानुभूती, निर्भयता, सदाचार, सत्यता, आदर्शभाव, जिव्हाळा, नम्रता, संयमीतपणा, विद्रोह, नकार, स्वाभिमान, सामाजिक बांधिलकी ही मूल्ये अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात कशी आली आहेत याचा शोध या लेखात घ्यायचा आहे. 'खुळंबाडी' कथासंग्रहातील खुळंबाडी कथा मानवतावादी मूल्ये जोपासणारी आहे. एका अनाथ मुलीला दत्तक घेऊन तिचे नाव मंजुळा ठेवतात. सखुबा खुलंबा लोकांना खुळा वाटतो पण तो खुळा नसतो. मंजुळावर अतिप्रसंग करू पाहणाऱ्या कर्मणावच्या पाटलाचा सखुबाचा मुलगा पिलाजी हात तोडतो. अशा प्रकारे स्त्रीचे रक्षण करणारी निर्भय, रक्षाभिमानाची व्यक्तीरेखा अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्यात उभी केली आहे. 'चरबाद्या कंजारी' या संग्रहातील 'चरबाद्या कंजारी' ही कथा चरबाद्या समाजाचे भावविषय साकार करणारी आहे. चरबाद्याची

मुलगी निळी आणि दिलारापचा मुलगा सैदया यांचा विवाह होतो. श्रम रोगाने दिलारापचा मुलगा सैदया मारतो. निळी हैदयारोग पळून जाते. चरबाद्या कंजारी जमातीची जलपंचायत वसते. त्यात चरबाद्या ची मुलगी पळून गेली असून त्याने घेतलेला हुडा पदत देण्याचे ठरते. त्याला जलपंचायतीमध्ये शिक्षा देण्याचे ठरते. तेव्हा तो म्हणतो मी हॉटेलीतील पाणी पिईन, मंडासातील पाणी भेजेन, पण जलपंचायतीने लावलेला दंड भरणार नाही. हा स्वाभिमान, पारंपरिक जलपंचायतीला नाकारणारी निर्भयता, चरबाद्या कंजान्यामध्ये पाहावयस मिळते स्वाभिमान, निर्भयता या मूल्यांच्या प्रत्यय या कथेत पहिल्यांदाच मिळते. अण्णा भाऊंचे 'डोळे' या कथेची नायिका गीता असून तिचे डोळे खूप सुंदर असतात. तिच्या दीपाला तिचे डोळे आवडतात तेव्हा ती मो एका नवऱ्याची बायको आहे याची जाणीव करून देते. पण तो तिला त्रास देतो. तेव्हा ती आपले सुंदर डोळे फोडून घेते अशी ही 'शील मूल्ये' जपणारी गीता अण्णा भाऊंनी 'डोळे' कथेत जोवतपणे उभी केली आहे. 'खुळंबाडी' कथासंग्रहातील 'सुलतान' ही कथा लक्षणीय स्वरूपाची आहे. सुलतान अनाथ आहे. गावात काम आणि पोटभर खावयस मिळत नाही म्हणून शहरात येतो. एका पानपट्टीच्या दुकानावर काम करतो. योग्य मोबदला मिळत नाही आणि मुस्लीम आहे म्हणून मालक पगार वाढवून देत नाही म्हणून तो विवाहाच्या हॉटेलात काम करतो, काही दिवसांनी रू विवाहांना जास्त खातोस म्हणून मालक कामावरून काढतो. सुलतान मुस्लीम आहे म्हणून मालकाला थोडी ही सहानुभूती वाटत नाही; तो शेवटी तो कामाचा शोध घेत फिरतो. सीनेमाचे पोस्टर पाहत असताना पोलीस भेटतो, त्याला तो भाकर मागतो पोलीस त्याला भाकर देत नाही. पोलीस सुलतानला भाकरीसाठी चोरी करण्यास सांगतो तेव्हा सुलताना पोलिसाला म्हणतो, मी भोरेन पण चोरी करणार नाही अशा प्रकारे स्वाभिमाना, चारित्र्य, हे मूल्ये जपणारी व्यक्तीरेखा अण्णा भाऊंनी चित्रित केली आहे. 'फकिरा' कादंबरीत फकिर आणि त्याचे साथीदार वेडसागावचा मठ तुटतात तेव्हाच्या प्रसंगातून मूल्यांचे दर्शन घडते, 'बाबा, हा वाडा धुऊन घेऊन जा परतुं....' या दोन मुलींची लग्न झालेली नाहीत. मी पदर पसरून भौक मागतो. आमची उबू

वाचावी म्हणून सर्व स्त्रीया आपआपल्या अंगावरचे दागिणे उतरून ठेवू लागल्या. तो प्रकार पाहून फकिरा म्हणाला, "आई, थांबा मी खजिना न्हेणार न्हाय, तुमास्नी ओरबडाय मी आलो न्हाय. कारण अन्नू खाऊन उपाशी मणसं जगत नसत्यांत जावा, आपल्या घरात बसा 'स्त्री सन्मान, औदार्यपणा, सहानुभूती, माणूसपण, त्याग, शील, संवेदनशीलपणा या मूल्यांचा प्रत्यय या कादंबरीत पाहावयास मिळतो. याच कादंबरीतील सत्तू भोसले मोडलेले संसार उभे करतो. स्त्रीयांवर अन्यय अत्याचार करणाऱ्या लोकांचे जीव घेतो. सई महारीण मराठा समाजाच्या चौगुल्याच्या शेतीच्या कुंपणाची लाकडे मोडते. गर्भार असलेल्या सई महाराणीला मराठा चौगुले मारतो. ती गरोदर असल्यामुळे पोटातल्य बाळाला मार लागू नये म्हणून ती जपते. तिला मारू नको ती गरोदर आहे हे सत्तू भोसले मथाजीला सांगतो परंतु मथाजी चौगुले ऐकत नाही तेव्हा सत्तू भोसले त्याला ठार मारतो. अशा प्रकारे स्त्रीयांवर अन्याय करणाऱ्या दुष्ट लोकांना ठार मारण्याची शिक्षा सत्तू भोसले देतो. सत्तू भोसले म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या विचारांचा वारसा चालवणारा 'फकिरा' कादंबरीतील ही व्यक्तीरेखा आहे. वर्तमानकाळात जातीसाठी माती खाणे चालू आहे. सत्तू भोसले आणि मथाजी चौगुले हे दोघे ही मराठी जातीचे आहेत. येथे जातीसाठी माती न खाता न्यायासाठीच जातीच्या माणसाला ठार मारणारा सत्तू भोसले सत्याचा कैवारी आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील पात्रे जातीसाठी न लढता माती आणि माणसासाठी लढतात हे विशेष होय. स्त्रीसन्मान, निर्भयता, न्याय, सहानुभूती, संवेदनशीलपणा या मूल्यांचा प्रत्यय येथे येतो. तेव्हा सत्तू भोसले म्हणजे या परिसरातील स्त्रीयांना पाठचा भाऊ वाटतो. तेव्हा त्याला आयुष्य जास्त मिळावे म्हणून स्त्रीया जात्यावर ओव्या गात असतं 'नसले तरी माहेर, भाऊ असावा पाठीचा गरीवांचा वाली जसा, सत्याबा कुमुजचा सरलं माझे दलण, घास घालील शेवटचा आलविते देवराय, दे आऊक्ष सत्यावाला' अशाप्रकारे स्त्रीयांचा सन्मान आणि त्यांना संरक्षण देण्याचे काम सत्तू भोसले करतो. बंधूभाव, मानवतावाद या मूल्यांचा आविष्कार येथे झालेला पहावयास मिळतो. 'चंदन' या कादंबरीत विधवा चंदनाचा उपभोग घेण्याचा प्रयत्न दयाराम,

टायगर, गोपाळ करतात परंतु ती त्याच्या उपभोगाला वळी पडत नाही ती शीलरक्षण करते. पांडुबाबा तिला मुलीसारखा वागवतो, डॉक्टर तिला बहिणीसारखी मदत करतो. अशी मानवतावादाचा उद्घोष करणारी माणूस हे मूल्ये जपणारी पात्रे अण्णा भाऊंनी साहित्यात अधिक ताकदीने उभी केली आहेत. 'रत्ना' ही कादंबरी सैन्यदलातील यशवंतच्या पत्नीची कथा आहे. यशवंतचा सैन्य दलातील मित्र विनायक त्याच्याच गावाचा असतो. तो गावाकडे गेल्यावर यशवंतची पत्नी रत्ना नवऱ्याची ख्यालीखुशाली विचारण्यासाठी विनायकच्या घरी जाते. यशवंतला पत्र पाठवण्यासाठी विनायककडून पत्र लिहून देते. विनायकच्या घरी कोणीही नसते. विनायक रत्नावर अतिप्रसंग करतो. ती गरोदर रहाते. तिचे दीर तिला मारून घराच्या बाहेर काढतात. आई ही तिला नातेवाईकांच्या घरी नेऊन ठेवते. तिला मुलगा होतो. आपण अतिप्रसंग केल्यामुळे रत्नाला वाईट दिवस आले. म्हणून विनायक यशवंतची माफी मागतो. काही दिवसांनी रत्नाचा मुलगा मरण पावतो. यशवंत नोकरीहून गावाकडे आल्यानंतर तिला स्वीकारतो. तिला यशवंतच्या भावाने मारून घरातून हाकलून दिल्यामुळे तो गावाकडे ही जात नाही. स्त्रीसन्मान, उदारमतवाद, माणूसपण, सहानुभूती, प्रामाणिकपणा, संवेदनशीलपणा या मूल्यांचा प्रत्यय या कादंबरीत आलेला पहावयास मिळतो. 'आवडी' कादंबरीतील आवडीचे लग्न तिचा भाऊ फेफरं येणाऱ्या उत्तमशी करून देतो. तेव्हा ती धनाजी रामोशीशी आंतरजातीय विवाह करते. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील स्त्रीव्यक्तीरेखा व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतात. त्या धाडसी, निर्भय, स्वाभिमानी, जातीपातीचा विचार न करता समता, मानवतावादाचा विचार करतात. अन्यायाच्या विरोधात बंड करतात. विषमतावादी व्यवस्थेला नाकारतात. माणूस हे मूल्य समजात रूजविण्याचा प्रयत्न करतात हे विशेष होय. 'चिखलातील कमळ' या कादंबरीतील 'तुळसा' ही मुरळी असून तिला सीता नावाची मुलगी होते. सावित्रीबाई मुरारी पाटलांची बायको तिच्या नवऱ्यानी मुरळीशी लग्न केले असून तिला मुलगी झालेली असते, तिचे नाव सीता असते. ती एका दिवशी सावित्रीबाईच्या वाड्यासमोर असलेल्या दुकानात येते. सावित्रीबाई ही कोणाची मुलगी आहे

असे विचारते. तेव्हा तो दुकानदार सावित्रीबाईला मुरारी पाटलांचं नाव सांगतो, तेव्हा सावित्रीबाई सीताला माझी ही मुलगी आहे. म्हणून घरी घेऊन जाते. आपली मुलं सजेंराव आणि जयसिंगराव यांना सीता तुमची बहीण आहे, अशी सांगते सजेंराव आणि जयसिंगराव तिचे लग्न बळी रामोशाशी लावून देतात. अशाप्रकारे जातिधर्माच्या पुढे जाऊन समता, स्वातंत्र्य, बंधू भाव, सामाजिक न्याय, उदारमतवाद आणि माणूस या मुल्यांचा आविष्कार या कादंबरीत झालेला पहावयास मिळतो. 'वैजयंता' ही अण्णा भाऊंची गाजलेली कादंबरी आहे. वैजयंताच्या आत्मनिवेदनातून मूल्यांविष्कारांचा प्रत्यय येतो. 'मी एक सरळ तमाशा करीन नि, सरळ जाईन दुसरं मला मान्य नाही. तमाशा म्हणजे माझ्या देहाचं नग्न प्रदर्शन नव्हे. जनतेची मालकी माझ्या कलेवर आहे. शरीरावर नाही 'अशी, कला जीवनावर प्रेम करणारी पात्रे अतिशय जिवंत पणे अण्णा भाऊंनी चित्रित केली आहेत. शील, स्वाभिमान, निर्भयता अशा मूल्यांचा आविष्कार येथे आला आहे. असाच एक 'माझा रशियाचा प्रवास या प्रवासवर्णनातील प्रसंग आहे. अण्णा भाऊंना कझकीना म्हणाल्या, 'हे मास्को आमचं हृदय आहे. अण्णा भाऊंना आश्चर्य वाटलं? मी हॅंग टाकू लागलो. कझकीना म्हणाल्या तुम्हाला हे वातावरण कसं वाटतं अगदी माझ्या दिल्लीसारखं, याठिकाणी अण्णा भाऊंचे राष्ट्रप्रेम या मूल्यांचा प्रत्यय येतो. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य मूल्यांघिष्टीत स्वरूपाचे असून मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारे आहे. त्यांच्या साहित्यातील मूल्य विचार समाजाचं आरोग्य निरोगी राहण्यासाठी उपकारक ठरतात. अण्णा भाऊ साठे हे सामान्य माणसाचे लेखक होते. सामान्य माणसाच्या दुःखाला त्यांनी सहानुभूतीने आणि तितक्याच आस्थेवाईकपणे वाचा फोडली सामान्य माणसाविषयी त्यांना कणव होती. सामान्य माणसाचे जीवनदर्शन त्यांच्याच भाषेत मांडल्यामुळे अण्णा भाऊंचे साहित्य वाचकाला अस्वस्थ करून सोडते हे विशेष होय. सामान्य माणसाची साहित्याच्या क्षेत्रात चकिली करणारा समाजत लेखक म्हणून अण्णा भाऊ हे लोकप्रिय आहेत. म्हणूनच त्यांच्याविषयी माधवराव वागल म्हणतात, 'सामान्य माणसाला समजणारा समाजवादी लेखक मला दुसरा माहीत नाही. भटक्या विमुक्तांचं जीवन

चित्रित करणारा पहिला माणूस आहे. हे त्यांचे म्हणणे अधिक सार्थ वाटते. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य समाजहितासाठी मार्गदर्शक आहे. त्यांचे साहित्य मूल्यवान असल्यामुळे त्याला वर्तमानकाळातही मोल असलेले पहावयास मिळते हे नक्की खरे आहे.

□□□

असे विचारते. तेव्हा तो दुकानदार सावित्रीबाईला मुरारी पाटलांचं नाव सांगतो, तेव्हा सावित्रीबाई सीताला माझी ही मुलगी आहे. म्हणून घरी घेऊन जाते. आपली मुलं सर्जेराव आणि जयसिंगराव यांना सीता तुमची बहीण आहे, अशी सांगते सर्जेराव आणि जयसिंगराव तिचे लग्न बळी रामोशाशी लावून देतात. अशाप्रकारे जातिधर्माच्या पुढे जाऊन समता, स्वातंत्र्य, वंधू भाव, सामाजिक न्याय, उदारमतवाद आणि माणूस या मुल्यांचा आविष्कार या कादंबरीत झालेला पहावयास मिळतो. 'वैजयंता' ही अण्णा भाऊंची गाजलेली कादंबरी आहे. वैजयंताच्या आत्मनिवेदनातून मूल्यांविष्कारांचा प्रवत्य येतो. 'मी एक सरळ तमाशा करीन नि, सरळ जाईन दुसरं मला मान्य नाही. तमाशा म्हणजे माझ्या देहाचं नग्न प्रदर्शन नव्हे. जनतेची मालकी माझ्या कलेवर आहे. शरीरावर नाही 'अशी, कला जीवनावर प्रेम करणारी पात्रे अतिशय जिवंत पणे अण्णा भाऊंनी चित्रित केली आहेत. शील, स्वाभिमान, निर्भयता अशा मूल्यांचा आविष्कार येथे आला आहे. असाच एक 'माझा रशियाचा प्रवास या प्रवासवर्णनातील प्रसंग आहे. अण्णा भाऊंना कझकीना म्हणाल्या, 'हे मास्को आमचं हृदय आहे. अण्णा भाऊंना आश्चर्य वाटलं? मी हॅगा टाकू लागलो. कझकीना म्हणाल्या तुम्हाला हे वातावरण कसं वाटतं अगदी माझ्या दिल्लीसारखं, याठिकाणी अण्णा भाऊंचे राष्ट्रप्रेम या मूल्यांचा प्रत्यय येतो. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य मूल्यांघिष्टीत स्वरूपाचे असून मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारे आहे. त्यांच्या साहित्यातील मूल्य विचार समाजाचे आरोग्य निरोगी राहण्यासाठी उपकारक ठरतात. अण्णा भाऊ साठे हे सामान्य माणसाचे लेखक होते. सामान्य माणसाच्या दुःखाला त्यांनी सहानुभूतीने आणि तितक्याच आस्थेवाईकपणे वाचा फोडली सामान्य माणसाविषयी त्यांना कणव होती. सामान्य माणसाचे जीवनदर्शन त्यांच्याच भाषेत मांडल्यामुळे अण्णा भाऊंचे साहित्य वाचकाला अस्वस्थ करून सोडते हे विशेष होय. सामान्य माणसाची साहित्याच्या क्षेत्रात वकिली करणारा समाजत लेखक म्हणून अण्णा भाऊ हे लोकप्रिय आहेत. म्हणूनच त्यांच्याविषयी माधवराव बागल म्हणतात, 'सामान्य माणसाला समजणारा समाजवादी लेखक मला दुसरा माहीत नाही. भटक्या विमुक्तांचं जीवन

चित्रित करणारा पहिला माणूस आहे. हे त्यांचे म्हणणे अधिक सार्थ वाटते. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य समाजहितासाठी मार्गदर्शक आहे. त्यांचे साहित्य मूल्यवान असल्यामुळे त्याला वर्तमानकाळातही मोल असलेले पहावयास मिळते हे नक्की खरे आहे.

□□□

श्रमिकांचे कैवारी : अण्णाभाऊ साठे
संपादक : डॉ. पंजाब लक्ष्मणराव शेरे
Shramikanche Kaivaree : Annabhau Sathe
Edited by : Dr. Panjab Laxmanrao Shere

प्रकाशक
कौशल्य प्रकाशन
एन-११, सी-३ / २४/३, हडको, औरंगाबाद
फोन : १४२३७००७८९, ७०२०३७९८१०
Email : gaikwad0ashok@gmail.com

मुद्रक
ओंकार प्रिंटर्स, औरंगाबाद

अक्षर जुळवणी, मांडणी व मुखपृष्ठ
सत्यम प्रिंटर्स
७० डी, सर्किस इंडस्ट्रीज एरिया, सिडको,
औरंगाबाद मो. ९५५२५३५९५२

© संपादक

प्रथम आवृत्ती : दि. १४ एप्रिल, २०२२
(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती दिन)

मूल्य : ₹ २००/-

अर्पण पत्रिका

स्मृतिशेष : बळीराम गाटील

स्मृतिशेष : उत्तमराव राठोड

योर समाजसुधारक स्मृतिशेष बळीराम पाटील
व किनवट शिक्षण संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष, संसदपट्ट
स्मृतिशेष उत्तमराव राठोड साहेब यांच्या

— श्री. अण्णाभाऊ साठे —

श्रमिकांचे कैवारी : अण्णाभाऊ साठे
संपादक : डॉ. पंजाब लक्ष्मणराव शेंगे
Shramikanche Kavaree : Annabhau Sathe
Edited by : Dr. Panjab Laxmanrao Shenge

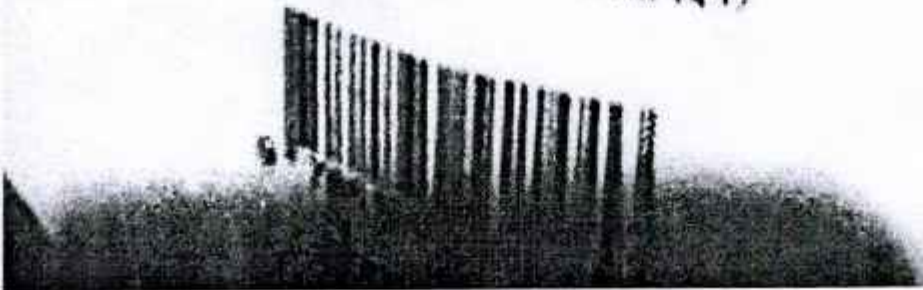
प्रकाशक
कौशल्य प्रकाशन
एन-११, सी-३ / २४/३, हडको, औरंगाबाद
फोन : ९४२३७००७८९, ७०२०३७९८१०
Email : gaikwad0ashok@gmail.com

मुद्रक
ओंकार प्रिंटर्स, औरंगाबाद

अक्षर जुळवणी, मांडणी व मुखपृष्ठ
सत्यम प्रिंटर्स
७० डॉ. सर्किट्स इंडस्ट्रीज एरिया, सिडको,
औरंगाबाद मो. ९५५२५३५९५२

© संपादक

प्रथम आवृत्ती : दि. १४ एप्रिल, २०२२
(दा. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती दिन)

सर्वसामान्यांचा कैवारी : अण्णा भाऊ साठे

प्रा. डॉ. सुशील प्रकाश चिमोरे,
उदगीर, पो. ११२२१६६५२६

कोणत्याही शाळेत न जाता स्वतःच्या कर्तृत्वावर प्रचंड आत्मविश्वास ठेवत साहित्याच्या शिखरावर यशाचे अस्तित्व कायम ठेवणारा लेखक, विचारवंत, महान प्रबोधनकार म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान अनन्य साधारण आहे. अण्णाभाऊंचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी वाटेगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली येथे झाला. अण्णाभाऊंच्या व्यक्तिमत्त्वावर आईवडिलांचे संस्कार, वारणा खोऱ्याचा प्रभाव, तत्कालीन परिस्थिती, सभोवतालची माणसं, यातूनच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडत गेले. मक्झिम गोर्की, कार्ल मार्क्स, टॉलस्टॉय, पुश्किन, रस्कीन, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, क्रांतीसिंह नाना पाटील, श्रीपाद डांगे या महापुरुषांच्या विचार कार्याचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, श्री. म. माटे, प्र. के. अत्रे, हरीभाऊ आपटे, ना. सी. फडके या साहित्यिकांचे साहित्य त्यांनी वाचून काढले होते. अण्णाभाऊ निसर्गप्रेमी होते. पशु, पक्ष्यांना पाळणे, पोहणे, दांडपट्टा खेळणे, भालाफेक यात ते तरबेज होते. हा गुण त्यांच्या वारणा खोऱ्याच्या मातीनेच त्यांना दिला होता. अण्णाभाऊंना इथल्या व्यवस्थेने शिक्षण घेऊ दिले नाही म्हणून त्यांनी वाचन, लेखन यांची फारकत घेतली नाही तर शिक्षणावर आस्था ठेवून मिळेल ते पुस्तक वाचून काढले. वालुआई अण्णाभाऊंना 'तुका, शाळेत नाही गेलास तर तुला कुऱ्या मांजराच्या मौतेने मरावे लागेल!' अशी म्हणते तेव्हा अण्णाभाऊ आईला म्हणतात, 'संत तुकाराम, छत्रपती शिवाजी महाराज हे कोणत्या ही शाळेत न जाता मोठे झाले. तसेच मी सुद्धा कोणत्याही शाळेत न जाता मोठा होऊ शकतो!' हा आत्मविश्वास त्यांच्या ठिकाणी होता. अण्णाभाऊ हे स्वाभिमानी लेखक होते. ते कधीच रडत बसले नाहीत तर ते सतत लढत राहिले.

अण्णाभाऊंचे साहित्य हे रडणाऱ्या माणसांचे नसून लढायला बळ देणाऱ्या माणसांचे साहित्य आहे. दारिद्र्य गरीबी त्यांच्या पाचवीला पूजली होती. गरीबी आहे म्हणून त्यांनी परिस्थितीला दोष न देता तिच्याकडे सकारात्मक

अभिकांचे कैवरी : अण्णाभाऊ साठे १३२

मिळाली पहिले चासती अहोरात्र प्रयास करून मुंबई महाराष्ट्राला मिळवून देण्यात अण्णाभाऊ साठे आणि त्यांच्या तालवावटा कलापथकाचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण भारतातील जसेच भाकरीचा प्रश्न सुटला नव्हता म्हणून 'यह आशादी झुंजी है, देश कि कसत भुखी है' हा नारा अण्णाभाऊंनी कामगारांच्या मोर्चात दिला. त्यांच्या फकिरा कादंबरीवर 'फकिरा' नावाचा चित्रपट निघाला त्यात अण्णाभाऊंनी मावळींच्या भूमिका केली. पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात बोलत असताना 'मी तुम्हा रेशाच्या मस्तकावर तरली नसून दीन-दलित आणि अभिकांच्या तळकाना तरली आहे' असा वास्तववादी सिद्धांत मांडला. आणि दीन-दलितांचे मोर्चे त्यांनी सांगितले. अण्णाभाऊंचे साहित्य नीती, माती, व्यक्ती, राष्ट्रभक्तांचे शिकवण देणारे आहे. रशियात जाऊन शिवरायांच्या पावलांनी पुनीत झालेल्या महाराष्ट्रातून मी आलो आहे, असे सांगणा, असा महाराष्ट्र आणि शिवरायांविषयी अभिमान बाळगणारा महान लेखक, लोकप्रबोधनकार, राष्ट्रभक्त अण्णाभाऊ होते.

रशियात अण्णाभाऊ 'दिलराम' नावाचे नाटक पहात होते. नाटक रशियन भाषेत सुरू होते. अण्णाभाऊ नाटक लक्षपूर्वक पाहत होते आणि मधून-मधून काही वेळेला मोठमोठ्याने हसत होते. हे पाहून त्यांच्या रांगेतील एका प्रेक्षकांनी त्यांना विचारले, 'तुम्हाला रशियन कळतं 'छे, मुळीच नाही? अण्णाभाऊ.

'मग हसलात कसे?' त्यांनी पुन्हा विचारलं आणि मी उत्तर दिलं. 'खरं कला ही सदैव काळजाशी भिडून बोलत असते. तिला कानांची गरज भासत नाही' असा अण्णाभाऊंचा कलाविषयक दृष्टीकोन होता. ते कलाप्रेमी होते. कलेवर जिवापाड प्रेम करणारे कलावीर होते.

वरवाद्या कंजारी कथा-संग्रहाच्या प्रस्तावनेत अण्णाभाऊ लिहितात. 'मज्जे जीवनावर फार निश्चि असून मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशाळा महान आहे. ती जगतात, जगाला जगवतात, त्यांच्या बळावरच हे जग चालत. त्यांची झुंज आणि त्यांचे यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रूप करणे मात्र मला आवडत नाही. नव्हे मला भीती वाटते... माणसांना वैफलयाच्या नावाखाली विद्रूप करू नये, असं माझं मत आहे. ते तलवारीवरच्या धुळीसारखं असतं. ती धूळ झटकून तलवार लखलखीत करता येते. मी जे जीवन जगतो. पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहितो. त्यांच्या लोकांच्या लावून भरारी मारता

साहित्य माणूसकेंद्री आहे. माणूस हेच मूल्य साहित्यातून त्यांनी पेरले आणि जपले आहे.

अण्णाभाऊ हे उपेक्षित, वंचित, बहुजन समाजाचे कैवारी होते. त्यांच्यावाचक असलेली सहानुभूती, प्रेम आणि करुणेतूनच त्यांनी साहित्य लिहिले आहे. अण्णाभाऊ हे बुद्धाची करुणा, महात्मा फुलेची सहानुभूती आणि डॉ.बाबासाहेबांचे कर्तव्य-तत्परता असलेले संवेदनशील लेखक होते. अण्णाभाऊंनी आपल्या भूमी आणि भूमिकेशी ठाम राहून साहित्य लिहिले हे वेगळेपण त्यांनी जपले आहे. माणसांच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन आस्थेने साहित्य लिहून मानवतावादी विचार आचरणात आणण्यासाठी आपली लेखणी शिजविणारे, उपेक्षित कामगारांवर प्रेम करणारे त्यांचे कल्याण चिंतणारे आणि मानवतावादाची नवी वाट निर्माण करू पाहणारे अण्णाभाऊ हे आघाडीचे लेखक होते. 'मला माणसं फार आवडतात, कारण ते जगतात आणि इतरांना जगवतात. त्यांच्या श्रमावरच जग चालते' हे सत्य सांगणारे अण्णाभाऊ महात्मा फुलेंच्या विचारांचे पाईक होते. अण्णाभाऊ हे समग्र मानवांचे चांगुलपण पाहणारे, हित जोपासणारे त्यांची कीर्ती अमर करणारे, माणसाचे गाणे गाणारे श्रेष्ठ माणूस आणि सत्यवादी लेखक होते. प्रस्थापित साहित्यिकांनी ज्या उपेक्षित वंचित, दुर्लक्षित, भरडल्या गेलेल्या समाजाला साहित्यात संधी दिली नाही त्या भटक्या-विमुक्तांना, शेतकरी, कुणबी, उपेक्षित समाजातील स्त्री पुरुषांना आपल्या साहित्याचे नायकत्व देऊन त्यांचा मोठेपणा साहित्यात मांडणारा आणि माणूस म्हणून सन्मान करणारा अण्णाभाऊ हा उपेक्षितांचा कैवारी अनाथांचा नाथ होता. दीनदुबळ्याचा पाठीराखा होता हे विशेष होय. अण्णाभाऊ हे गरीब होते. दारिद्र्यांनी त्यांना हतबल केले होते. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद जवळचा वाटत होता. अण्णाभाऊ कामगार होते. भाकरीसाठी त्यांना संघर्ष करावा लागत होता. त्यामुळे मार्क्सवादामुळे भाकरीचा प्रश्न सुटेल असे वाटणे त्यांना साहजिक होते. भांडवलदाराच्या शोषणातून कामगारांना मुक्ती मिळावी, त्यांचे शोषण थांबावे अशी आशेची किरणे पहात साहित्य लिहिणारा आशावादी लेखक म्हणून अण्णाभाऊंचा आवर्जून उल्लेख

सुरू झाली. सांगली, सातारा
च्या चळवळीचे घडे देत होते.
काम करू लागले.

घेत नाही. त्या बाबतीत मी स्वतःला वेडूक समजतो. माझी सारी पात्रे या ना त्या नात्याने माझ्या आयुष्यात येऊन गेलेली आहेत. माझी माणसं ही वास्तव आहेत जिवंत आहेत... त्यांच्या गुणावगुणांची चर्चा मी करीत नाही. ते कार्य मराठी जनता आणि तिचे थोर विद्वान करतील अशी आशा आहे. अशा प्रकारे माणसावर त्यांच्या श्रमशक्तीवर प्रेम करणाऱ्या महान साहित्यिकाला कोणीही समजून घेतले नाही. लालबावटा पथक बंद पडले. एकमेकांत मतभेद झाले. अण्णाभाऊंना कोणत्याही विचारांच्या व्यक्तीने, कुटुंबातील माणसांनी, समाजांनी, मित्रमंडळीने समजून घेतले नाही. पण अण्णाभाऊंनी सर्वांना समजून घेतले. रंजल्या गांजल्या समाजाच्या या लेखकाने साहित्य क्षेत्रात तुकारामांचा वसा आणि वारसा जपला. स्वतः उद्ध्वस्त झाले पण समाजातील माणसांना प्रतिष्ठा, सन्मान साहित्य क्षेत्रात मिळवून दिला. स्त्रीचे शील, पुरुषाचा पराक्रम आणि देशाचा स्वाभिमान जपण्याची शिकवण दिली. सर्वहारातील समाजावर लेखन करणाऱ्या या लेखकाची लोकप्रियता जगभर पसरली, पण त्यांचे मूल्यमापन हे जात निकषांच्या आधारे केले गेले, हे अण्णाभाऊंचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल! साहित्य, समाज, आणि समीक्षा या क्षेत्रात सगळीकडे त्यांची उपेक्षा झाली. त्यांनी भोळ्या, भावड्या, गरीब, उपेक्षित, वंचित जनतेची कदर केली. ह्याच लोकांनी अण्णाभाऊंवर प्रेम केले. त्यांचे साहित्य माणुसकीचे नाते सांगणारे, माणूस, समाज, देश यांना जोडणारा दुवा आहे. त्यांचे साहित्य लोकभक्ती आणि राष्ट्रभक्तीची महती गाणारे आहे. या महाराष्ट्र भूमीचे नंदनवन व्हावे, इथे समता नांदावी, समाजात सलोखा राहावा अशी उदात्त स्वप्ने पहात भारताचे उज्वल स्वप्न पाहाणारा हा महामानव खरा देशभक्त होता. अण्णाभाऊंचे साहित्य सत्तावीस भाषेत अनुवादित झाले, ही अभिमानाची बाब आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र राहिला पाहिजे यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणाऱ्या या साहित्याने लिहिलेली 'माझी मैना' ही लावणी मराठी साहित्य क्षेत्रातील बावन्नकशी सोनं आहे. अण्णाभाऊंनी विश्वव्यापी स्टालिनग्राड, लेनिनग्राड पासून ते महानगरीय जीवन तसेच सामान्य माणसाचे जीवनदर्शन साहित्यात मांडले. भारतात वेगवेगळ्या ठपाधी आणि विशेषणे देऊन गौरव करणारे एकमेव लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ हे होत. अण्णाभाऊ हे जनतेची कदर करणारे लेखक होते, म्हणून जनता ही अण्णाभाऊंची वर्तमानकाळात कदर करते. हे भाग्य फक्त अण्णाभाऊनाच लाभले, ही विशेष बाब मानायला हवी. अण्णाभाऊ आणि त्यांचे साहित्य

दृष्टीने पाहिले. गरिबी आणि दारिद्र्याच्या विरोधात ते लढत राहिले. मांडवळदारांच्या शोषणाविरुद्ध लढा उभा केला. मला रडगाणे म्हणून मला आक्रोश आणि लढा मान्य आहे असे म्हणणाऱ्या या महापुरुषाने समाज समाज निर्मिती करण्यासाठी, अन्यायाविरुद्ध लढायला शिकवले. गरिबी अनुभवली, पाहिली. ते जगले. त्यातूनच त्यांच्या अनुभवाने इतर लढत गेल्या. त्यांना वर्ण, वर्ग, लिंग, प्रदेश, या भेदांना नाहीसे करून समता आधारलेला मानवतावादी समाज निर्माण करायचा होता. त्यांनी समाजात सर्व माणसांना आपल्या साहित्यात स्थान दिले. या सर्वांचे जीवन अर्थाने आस्थेने साहित्यात मांडले. विधवांचा पुनर्विवाह, अज्ञान-अंधःश्रद्धा, हुंडाविंदे, जातिभेद, जातपंचायत, वर्ग, वर्ण भेद नाहीसा करून समताधिष्ठित मजकूर दृष्टी असलेला समाज त्यांना निर्माण करायचा होता. विज्ञानवादो, विवेको, प्रज्ञाशील समाजाचे स्वप्न पहात ते लेखन करत होते. त्यांना वादाभेदांपेक्षा माणूस प्यारा होता. व्यक्तीच्या श्रमावर, त्यांच्या जगण्याच्या निष्ठेवर त्यांनी प्रेम केले. ते विशाल हृदयाचे महान लेखक होते.

अण्णाभाऊंनी सर्वहारातील स्त्री-पुरुषांना आपल्या साहित्यात मानसन्मान प्रतिष्ठा मिळवून दिली. व्यवस्थेने नाकारलेल्या माणसाचा स्वीकार करून त्यांनी त्यांना आपल्या साहित्याचे नायक केले. प्रस्थापितांच्या साहित्याला माणूस मूल्यांची जाणीव करून दिली. सर्व सृष्टीचा निर्मिक माणूस असून तोच खऱ्या अर्थाने महान आहे म्हणून पुराण किंवा दगडाच्या देवाला नाकारून माणसांचे मोठेपण मान्य करून त्यांचीच महती साहित्यात गायिली. त्यांनी व्यक्तीच्या बाह्य सौंदर्यापेक्षा आंतरिक सौंदर्याला महत्व दिले. अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील व्यक्ती परिस्थितीने हतबल झाला असला तरी चारित्र्यासंपन्न, विवेको आणि राहाणा आहे, याचा प्रत्यय कोंबडी चोर रामू या पात्रामधून लक्षात येतो. अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील माणसं वास्तवातील असून ती त्यांनी पाहिलेली आहेत, त्यांच्या सोबत राहिलेली आहेत. सुलतान, भोमक्या, मुकूल मुलाणी, ही माणसं अमरावतीच्या तुरुंगात होती. तीच माणसं त्यांनी आपल्या साहित्याचे नायक केले. साहित्य लिहिण्यासाठी इतरत्र भटकंती करण्याची गरज नाही तर आजूबाजूची माणसंच साहित्याचे विषय होऊ शकतात; हे त्यांनी सिद्ध करून साहित्यातील पात्र परिस्थितीने गरीब आहेत पण मनाने श्रीमंत ठेवून शिक्षण नाही पण ती कमालीची

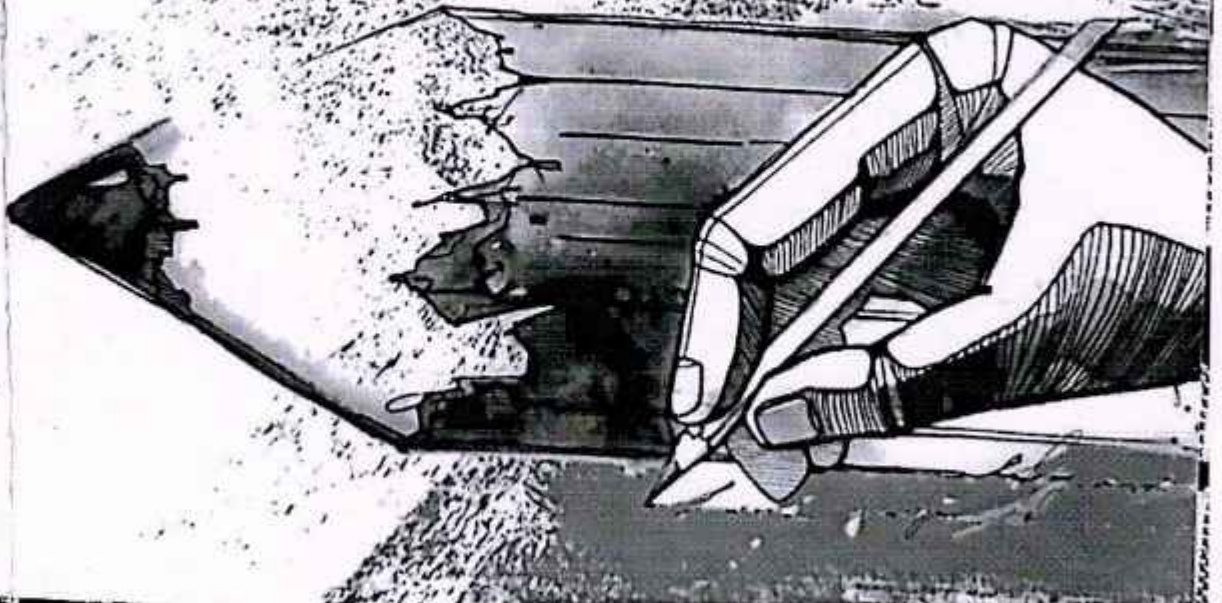
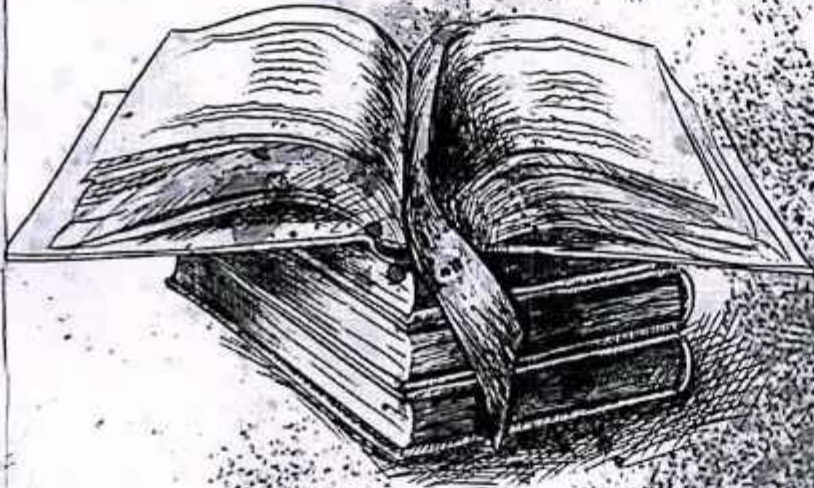
श्रमिकांचे कैवारी : अण्णाभाऊ साठे १७४

कोणत्या ही वाद्यांचे नाही तर माणसांचे आहे. माणसांसाठी आपली लंखणी झिजवणारा अण्णाभाऊ सर्वांचा आहे. त्यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा जपून ठेवणे, मानवतेचे गीत गात समाजात सलोखा निर्माण करणे, समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, सामाजिक न्याय ही मूल्ये समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे आपण अण्णाभाऊंचे अनुयायी होणे किंवा अण्णाभाऊंमय होणे असते. विचार, समाज, तत्त्व आणि आचारांची वेरीज करून विपमतेची, दुष्ट चालीरीतीची, आप-आपसातील वैराची वजाबाकी केल्याशिवाय अण्णाभाऊंचा मानवतावादी समाज निर्माण होणार नाही. त्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे म्हणजे अण्णाभाऊंच्या विचार वाटेने जाणे होय.

मराठी साहित्य

समाज आणि संस्कृती

प्रा. डॉ. विठ्ठल जम्बाले
डॉ. सर्जेराव रणखांब
डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

मराठी साहित्य : समाज आणि संस्कृती
Marathi Sahitya : Samaja Aani Sanskruti

© प्राचार्य, देगलूर महाविद्यालय, देगलूर

ISBN : 978-93-95710-77-0

पुस्तक प्रकाशन क्र. ११०९

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : २ मार्च २०२३

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ६५०/-

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. या पुस्तकातील लेखातील अभ्यासकांनी मांडलेल्या मताशी प्रकाशक, मुद्रक, संपादक मंडळ, प्राचार्य सहमत असतीलच असे नाही.

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील विद्रोह

- डॉ. म. ई. तंगावार
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर जि. लातूर.

विद्रोह म्हणजे आक्रस्ताळेपणा, अरेरावी, भांडखोरवृत्ती किंवा हिंसेसाठी प्रेरक असलेल्या विचारांची केलेली मांडणी नव्हे. पशुपातळीवरचे जीवन न जगता माणसांनी माणसासारखे जीवन जगले पाहिजे. 'मी माणूस आहे' या तीन शब्दांचा विसर ज्यांना पडलेला आहे त्यांच्या विरोधात फुंकलेली तुतारी म्हणजे विद्रोह होय. मला माणूस म्हणून जगायचे आहे. बरं बोलण्यापेक्षा मला खरं बोलायचं आहे. माझे ते सत्य नसून सत्य तेच माझे आहे. यासाठी केलेला अड्डाहास म्हणजेच विद्रोह. विद्रोहाच्या आत्म्याचा हुंकार हा सनशीलतेच्या पलीकडे गेलेला असतो. प्रेम, करुणा, स्वातंत्र्य, समता, वात्सल्य, आपुलकी, जिद्दाळा, मानवता व नैतिकता ही विद्रोहाची भावडे आहेत.

विद्रोह म्हणजे 'शत्रुत्व', 'वैर', 'बंड पुकारणे' असा अर्थ शब्दकोशामध्ये सांगितला गेला आहे. डॉ. आ. ह. साळुंखे 'विद्रोही तुकाराम' या पुस्तकाच्या सुरुवातीच्याच स्वतंत्र पृष्ठावर खुलासा करताना लिहितात की, "विद्रोही या शब्दाचा अर्थ 'अन्यायाविरुद्ध लढा उभारणारे असा आहे. 'द्रोही' या शब्दाच्या अर्थाशी त्याचा काहीच संबंध नाही" विद्रोह जगण्याशी, मानवी जीवनाच्या साकल्याशी निगडित आहे. माणसाच्या माणुसकीवरील अपार प्रेमाचे नाते विद्रोहाशी आहे. 'दलित साहित्यातील विद्रोह संकल्पनेचे स्वरूप' या लेखात डॉ. अनंत राऊत म्हणतात की, "विद्रोही मन जी मोडतोड करू पाहते ती केवळ विध्वंस करण्यासाठी नाही, तर समतेवर आधारलेला मानवतावादी असा सुखी समाज त्याला निर्माण करावयाचा असतो. हे मन क्रूर स्वरूपाचे आणि विध्वंसक नसते तर माणसाबद्दलचे खूप मोठे कारुण्य या मनामध्ये दडलेले असते." भाकरी हेच माणसाचे अंतिम ध्येय नाही, नसावे. भाकरीसाठी संघर्ष करणाऱ्या माणसाचेही एक मन असते. त्या मनाचा, त्याच्या व्यथा, वेदनांचा वेध विद्रोही साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून घेतलेला आहे.

विद्रोहाच्या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहरांनी मांडलेले विचार मला अधिक महत्त्वाचे व समर्पक वाटतात. अतिशय सोप्या भाषेत त्यांनी विद्रोहाची संकल्पना

मराठी साहित्य : समाज आणि संस्कृती । २८३

स्पष्ट केली आहे, ती अशी की, "नकार जीवनाच्या विकासाचेच उगमसूत्र आहे. ही सर्व प्रक्रिया विद्रोहाचीच आहे. या विद्रोहाचे प्रतीत्यसमुत्पादाशी नाते आहे. कारणाच्या पोटी कार्य जन्माला येते. आणि 'खाण तशी माती' वा 'माय तशी लेक' असेच म्हणावे लागते. चाईटपणा पेरला तर चाईटपणा उगवेल, दुष्टता पेरली तर दुष्टता उगवेल. विषमता पेरा विषमता उगवेल. पण समता, माणुसकी आणि सज्जनत्व पेरले तर समता, माणुसकी आणि सज्जनत्व या गोष्टी उगवतील. दुष्टता, विषमता नाकारणे आणि समता, सज्जनत्व यासाठी संघर्ष करणे या प्रवृत्तीचेच नाव 'विद्रोह' असे आहे. इष्टांची निर्मिती हेच विद्रोहाचे प्रयोजन आहे." "विद्रोह हा दलित साहित्याचा मुख्य गाभा आहे. दलित साहित्याचे विशेषतः कवितेचे नाते विद्रोहाशी असलेले दिसून येते. मराठीतील पहिले दलित कवी म्हणून संत चोखामेळा यांचा उल्लेख करावा लागतो. जसे आधुनिक महाराष्ट्रातील पहिले विद्रोही लेखक म्हणून महात्मा जोतिबा फुले ओळखले जातात, तसे मध्ययुगीन काळातील महाराष्ट्रातील पहिले विद्रोही संतकवी म्हणून संत चोखामेळा यांचा विचार करावा लागतो. तेराव्या, चौदाव्या शतकात चंद्रभागेच्या तीरावर वाळवंटात संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेवांनी आध्यात्मिक लोकशाहीची स्थापना केली. संत चोखामेळा यांच्या जडणघडणीत संत नामदेवांचा वाटा सिंहाचा आहे. संत नामदेव जन्माला आले नसते तर 'विठ्ठल' भारतमय झाला नसता. चोखामेळा यांच्यासारख्या दलित कवींच्या कविताही जन्माला आल्या असत्या काय?

संत साहित्य संथ आहे. त्यात वर्तमानकाळ नाही, असा काही अभ्यासकांचा गैरसमज झालेला आहे. अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात संतांनीही वाचा फोडली. त्यातूनच विठ्ठलाचा धावा त्यांनी केला. याचेच एक उदाहरण म्हणून संत चोखामेळा यांच्या अभंगाचा विचार करता येईल. जातिभेदाविरुद्ध चोखामेळांनी विठ्ठलाकडे अभंगाद्वारे तक्रार नोंदवून स्वाभिमानाने जगण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. समकालीन परिस्थिती, विठ्ठलाविषयीची करुणा, तमभितीआड आक्रंदणारी मानवता व वेदनेचा हुंकार हे चोखामेळांच्या विद्रोहाचे वेगळेपण म्हणून नोंदवता येईल. विविध विषयांवर चोखामेळांनी अभंग लिहिले आहेत. ज्या काही अभंगात त्यांचा विद्रोह प्रकट झालेला आहे त्या निवडक अभंगांचा शोध या ठिकाणी घेण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न.

संत चोखामेळांची कविता सामाजिक दुःखाशी व वेदनेची करुण कहाणी आहे. वेदनेतून विद्रोहाचा जन्म होत असतो. "संत चोखामेळा यांचे अनेक अभंग असेच दुःख, वेदना आणि अश्रू यांनी चिब भिजलेले आहेत." "असे डॉ. निर्मलकुमार फडकुले यांनी म्हटले आहे. चोखामेळा यांचा आर्त स्वर हा विद्रोहाचाच आहे. ढोंगी, सोंगी साधू-संतांच्या संदर्भातला विद्रोह त्यांच्या

अभंगातून पहावयास मिळतो. विषमतेविषयीची खंत चोखामेळांनी आपल्या असंख्य अभंगांतून व्यक्त केली आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी दिवसेंदिवस वाढत होती. समतेचा, ममतेचा व मानवतेचा ध्वज कुठेच फडकताना दिसत नव्हता. यासंदर्भात चोखामेळा लिहितात,

“एकासी वैभव राज्याची पदवी।

एका गावोगावी भीक मागे।

हाचि न्याय तुमचे दिसतो की घरी।।”८

संत चोखामेळांच्या काळात धार्मिकतेचा, साधुत्वाचा व पांडित्याचा आव आणणारी मंडळी पावलोपावली होती. पोथ्या, पुराणाच्या आधारे हीच मंडळी बहुजनांचे शोषण करित होती. यांच्यामुळेच बहुजन समाज अंधश्रद्धा व अज्ञानाच्या दरीत लोटला गेला होता. ‘दया क्षमा शांती। तेथे देवाचि वस्ती’ उक्तीप्रमाणे या मूल्याचा अंगीकार जो कोणी करेल तोच श्रेष्ठ माणूस होय. ही नीतिमूल्या तर गुदमरून गेली होती. पोथीनिष्ठ माणसाचे आचार व विचार हास्यास्पद आहेत. यावरही चोखोबांनी आपला विद्रोह प्रकट केला आहे.

‘धिक् तो आचार धिक् तो विचार। धिक् तो संसार धिक् जन्म ॥

धिक् तो आसन जटाभार माथा। वाचावि हे कथा धरिली जेणे।।”९

या अभंगात जळजळीत शब्दांत विद्रोहाची ठिणगी पडलेली आहे. ढोंगी साधूंच्या दांभिक प्रवृत्तीवरही संत चोखामेळांनी हल्ला चढविला आहे.

“उदंड शहाणे होवोत तार्किक । परी न कळे अलौकिक महिमा ॥

काही संतांचे उदंड घेताती सोंग । कामनेचा त्याग करिता न ये।।”१०

संत चोखोबा स्वतःला शब्दपंडित समजणाऱ्या, तार्किक चर्चा करणाऱ्या पाखंडी साधूंना प्रश्न करतात की, अरे! हे तुमचं तार्किक शहाणपण श्रद्धा व भावनेवाचून समाजघातक आहे. यातून तुम्ही अलौकिक ईश्वराचा महिमा जाणू शकत नाहीत. त्याकरिता श्रद्धाशील हृदयाची आवश्यकता आहे. अर्थात संत चोखामेळा बुद्धीबरोबरच भावनेला, मनाला व श्रद्धेलाही श्रेष्ठ मानतात. त्यासोबत ते म्हणतात की, जे ढोंगी साधू स्वतःला संत समजण्याचे सोंग करतात, पण त्यांना अजून कामवासनेवरसुद्धा विजय प्राप्त करता आला नाही, अशा तार्किक शहाण्या आणि ढोंगी, सोंगी साधूंवर पराकोटीची टीका त्यांनी केली. माणसाची ओळख जन्म, जात व धर्मावरून नाही, तर त्याच्या कर्तृत्वावर व्हायला हवी, असे चोखामेळांना वाटते.

संत चोखामेळा यांनी म्हटल्याप्रमाणे, रंगावरून अंतरंगाची परीक्षा करणे चुकीचे आहे. ऊस वाकडा असला तरी रस गोडच असतो. ही साधी गोष्ट येथील पंडित व उच्चवर्णीयांना अजूनही कळलेली नाही. “ऊस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा।

मराठी साहित्य : समाज आणि संस्कृती । २८५

काय भुललासी वरलीया रंगा।।^{११} या अभंगातून वेगवेगळी उदाहरणे देऊन त्यांनी मानवी अंतरंगाचा शोध घेतला आहे. या अभंगात समाजाची कीव व सूचकतेने सौम्य विद्रोह प्रकट केला आहे.

संत चोखामेळा यांचा विद्रोह अध्यात्माचा झेंडा घेऊन विपमता पेरणाऱ्या ढोंगी माणसांच्या विरोधात आहे. पोटासाठी, स्वार्थासाठी वाटेल त्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्यांना उपहासाने त्यांनी 'माकड' म्हटले आहे. या शब्दात एक प्रकारचा व्यंगात्मक विद्रोह दिसून येतो. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे झाले तर,

“माकडाचे परि हालविती मान। दावी थोर पण जगामध्ये।।
✓ चोखा म्हणे जगामध्ये भोंदू। तया कोण साधु म्हणे देवा”।।^{१२}

कुठल्याही गोष्टीची चिकित्सा, कार्यकारणभाव न समजून घेता अनुकरण करणाऱ्या ढोंगी, मतलबी माणसांवर शब्दरूपी चाबुकाचे कोरडे या अभंगातून चोखोबांनी ओढलेले आहेत. यादवकाळात असा विचार मांडण्यासाठी परिस्थिती अनुकूल नसतानाही संत चोखामेळांनी जो विद्रोह प्रकट केला तो विद्रोहचा टप्पा मला कितीतरी पुढचा वाटतो. “बहुतेक अभंगांतून दलितांवर झालेल्या सामाजिक अन्यायाची खंत चोखोबांनी व्यक्त केली आहे. पण ज्या वेळी चोखोबा आध्यात्मिक उंचीवर जातात तेव्हा 'कोण तो सोवळा कोण तो ओवळा। दोन्हीच्या वेगळा विदू माझा।।' असे सर्वातीत उद्गार काढतात.”^{१३}

संतत्वाचा पेहराव संत चोखामेळांना नसून ममतेचा व समतेचा अथांग सागर त्यांच्या अंतःकरणात भरलेला होता. त्यामुळे त्यांचे वाङ्मय अक्षरवाङ्मय ठरले आहे.

संदर्भ

१. जोशी प्र. न. : 'आदर्श मराठी शब्दकोश' विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, १९७०, पृ. ११५२.
२. तत्रैव : पृ. ११५२.
३. अग्रिहोत्री द. ह. : 'अभिनव मराठी-मराठी शब्दकोश' (भाग चौथा), व्हीनस प्रकाशन, पुणे, पृ. ४७८.
४. साळुंखे आ. ह. : 'विद्रोही तुकाराम', लोकायत यशवंतनगर, सातारा, आवृत्ती पाचवी, २००५, पृ. ८.
५. राऊत अनंत : 'विद्रोहमूल्य', कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २००५, पृ. १४.
६. मनोहर यशवंत : 'बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती पहिली २००७, पृ. ९२.
७. फडकुले निर्मलकुमार : 'संत चोखामेळा : अश्रुंची कहाणी', सुविधा प्रकाशन, सोलापूर, आवृत्ती पहिली २००३, पृ. २.

८. तत्रैव : पृ. ४.
९. तत्रैव : पृ. ३३.
१०. तत्रैव : पृ. ५३.
११. ढेरे रा. चि. : 'सकतलसंतगाथा (गाथापंचक खंड पाचवा), वरदा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती नववी १९८३, पृ. १४८.
१२. उ. नि. : 'संत चोखामेळा : अश्रुंची कहाणी', पृ. ६५.
१३. नसिराबादकर ल. रा. : 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आवृत्ती चौथी १९९१, पृ. ८१.

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य
में
हिंदी भाषा और साहित्य

संपादक
प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे
सह-संपादक
डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिलगर

संकल्प प्रकाशन
कानपुर (उ.प्र.)

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। प्रकाशक, संपादक की लिखित अनुमति के बिना इस पुस्तक या इसके किसी भी अंश का किसी भी माध्यम से अथवा ज्ञान के संग्रहण एवं पुनर्प्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचारित-प्रसारित नहीं किया जा सकता, इसे संक्षिप्त, परिवर्धित कर प्रकाशित करना कानूनी अपराध है।

ISBN : 978-93-91435-43-1

प्रथम संस्करण, 2022

© संपादकाधीन

- पुस्तक : वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य
संपादक : प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे
सह-संपादक : डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिल्लगर
प्रकाशक : संकल्प प्रकाशन
1569/14 नई बस्ती बकतौरीपुरवा, चूहस्पति मन्दिर, नौबस्ता,
कानपुर (उ.प्र.)-208 021
दूरभाष : 094555-89663, 070077-49872
Email : sankalpprakashankanpur@gmail.com
website : www.sankalpprakashan.com
- मूल्य : ₹ 395/-
शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, हनुमन्त विहार, नौबस्ता, कानपुर-21
आवरण : गौरव शुक्ल, कानपुर-21
मुद्रक : सार्थक प्रिंटर्स, नौबस्ता, कानपुर-21

समर्पण

सभी हिंदी प्रेमियों को

अनुक्रम

1 का
न की
कोने
ध्यम
1 का
मात्र
गौरव
माओं
पहरा
मई
इसे
थी।
1 डॉ.
गया।
य पर
भिन्न
गया
हताव
1 पूरा
वेचार

1दार
लय,
जातूर

1. हिंदी का वैश्विक स्वरूप - चीन के सन्दर्भ में
डॉ. विवेक मणि त्रिपाठी 11
2. हिंदी साहित्य में चित्रित वैश्वीकरण, उदारीकरण एवं निर्जोकरण
डॉ. प्रतिमा तिवारी 17
3. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य वृद्धों की संवेदना
डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड 29
4. आधुनिक हिंदी साहित्य की एक महत्त्वपूर्ण कड़ी- प्रवासी हिंदी साहित्य
आशा राठीर 34
5. नवनिर्माण-नवसृजन-नवचेतना का बहुआयामी स्वरूप- हिंदी
डॉ. (श्रीमती) अर्चना दीवान
डॉ. (श्रीमती) कविता ठक्कर 40
6. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिन्दी कविता
प्रा. इंदलकर सुभाष शंकराव 45
7. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य
सतपाल सिंघ भनमोहनसिंघ कामठेकर 48
8. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा
डॉ. संगीता वर्मा 51
9. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य
प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे 56
10. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में राजभाषा हिन्दी
डॉ. मो. माजिद मियाँ 58
11. विश्व स्तर पर हिंदी का परचम
डॉ. बाळू भोपू राठोड 67
12. वैश्वीकरण का यथार्थ 'दोड़' उपन्यास
डॉ. तत्काराम चाटे 71

13. वैश्वीकरण से प्रभावित जयश्री राय की कहानियाँ प्रा. डॉ. साळुंके शिवहार भुजंगराव	75
14. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में समकालीन हिन्दी कविता डॉ. संतोष विजय थेरावार	82
15. वैश्वीकरण और हिन्दी भाषा का बदलता स्वरूप प्रा. विरादार व्ही. जी.	88
16. हिन्दी भाषा के वैश्वीकरण में विद्वानों का योगदान डॉ. पांडुरंग चिलगर	92
17. वैश्वीकरण और हिन्दी साहित्य डॉ. अभिमन्यु नरसिंगराव पाटील	98

15.

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा का बदलता स्वरूप

—प्रा. बिरादार व्ही. जी.

"भाषा उच्चारण अवयवों से उच्चरित, यादृच्छिक ध्वनि-प्रतीकों की वह व्यवस्था है जिसके द्वारा समाज-विशेष के लोग आपस में विचारों का आदान-प्रदान करते हैं।" भाषा की यह सामान्य परिभाषा दुनिया की सभी भाषाओं की परिभाषा है। इस परिभाषा के परिप्रेक्ष्य में वैश्वीकरण और हिंदी भाषा की स्थिति को परखना ही मेरे आलेख का प्रमुख उद्देश्य है। मेरे आलेख का हेतु यह है कि किसी भावनिक कथन या किसी भाषा से प्रेम या घृणा की बजाए निष्पक्ष होकर विषय को प्रस्तुत किया जाए।

वैश्वीकरण यह विकसित देशोंद्वारा निर्मित बाजारवाद का दूसरा नाम है। वस्तुओं को खरिदने या बेचने के भौगोलिक और प्रादेशिक बंधनों को तोड़कर व्यापार करने की एक खुली प्रक्रिया है। इसके मूल में 'अर्थ' और 'व्यापार' प्रमुख हैं। यह इधर के दिनों में सभी देशों के संदर्भ में निर्मित एक प्रक्रिया है। इससे कोई देश अछूता नहीं है। इस प्रक्रिया से दूर रहा तो भी वह अधिक दिन तक दूर रह नहीं सकेगा। इस प्रक्रिया ने हिंदी भाषा में काफी परिवर्तन किए हैं।

वैश्वीकरण ने सारी दुनिया को एक जगह लाने का प्रयास किया है। सारी दुनिया एक हो रही है— उद्देश्य भले ही कुछ रहें। इस प्रक्रिया में दुनिया के एक कोने का व्यक्ति विश्व के दूसरे देश के व्यक्ति के संपर्क में आ रहा है। इस स्थिति में उनमें विचारों के आदान-प्रदान का साधन क्या है? कोई एक भाषा है। अर्थात् वैश्विक स्तर पर मुख्य साधन अंग्रेजी भाषा है। यही स्थिति हमारे देश के अंतर्गत हिंदी की है। जब एक समाज, देश का व्यक्ति जब दूसरे समाज या देश के व्यक्ति के संपर्क में आएगा तो उनमें विचारों के आदान-प्रदान के साथ-साथ सभ्यता, संस्कृति, भाषा, आचार-विचार आदि का एक-दूसरे पर प्रभाव पड़ना स्वाभाविक है। वैश्वीकरण की प्रक्रिया में हिंदी भाषी भारतीय समाज का अंग्रेजी भाषा बोलनेवाले लोगों के संपर्क में आने से भाषाई प्रभाव पड़ना स्वाभाविक था और हुआ वही। जब पहले अंग्रेजी केवल पढाई में प्रयुक्त होती थी वह आज बोलचाल में कम अधिक मात्रा में प्रयुक्त हो रही है। हिंदी भाषा में अंग्रेजी के अनेक शब्द प्रयुक्त होने लगे हैं। परिणाम स्वरूप दोनों भाषाओं के मिश्रण से एक तीसरी भाषा आज निर्माण हो चुकी है। वास्तविकता

यह है कि उसे सरकारी स्तर पर 'हिंग्लीश' के तौर पर मान्यता मिलने की भी तैयारीयों हो रही हैं।

भारत में हिंदी के साथ जिस अंग्रेजी का मिश्रण हुआ है ऐसे ही हिन्दी अब केवल भारत तक सीमित नहीं रही है अपितु वह आज दुनिया के अनेक देशों में वहाँ की भाषाओं के साथ विकसित हो रही है। यह वैश्वीकरण का ही परिणाम है। अन्तर केवल इतना है कि भारत में अंग्रेजी से मिश्रित भाषा अधिक तीव्रता से विकसित हो रही है तो विदेशों में हिन्दी से मिश्रित भाषा की यह प्रक्रिया धिमी है। जहाँ अंग्रेजी हिन्दी में मिलकर यहाँ स्वामाविक रूप से विकसित हो रही है वहीं हिन्दी विदेशों में पढ़ने-जानने के लिए अनेक विश्वविद्यालयों-कॉलेजों में अध्ययन-अध्यापन के माध्यम से विकसित हो रही है। दुनिया की दृष्टि से हिंदी अब केवल भारत की भाषा नहीं अपितु वह भारत में व्यापार करने का माध्यम बनी है। भारत में व्यापार करने के लिए दुनियाँ के अनेक लोग हिंदी सीख रहे हैं। वह हिंदी भारत की शुद्ध हिन्दी नहीं है अपितु वह वहाँ की भाषाओं के मिश्रण से निर्मित नई हिन्दी है। उसका स्वरूप बदलकर सामने आ रहा है।

वैश्वीकरण के कारण आज वर्तमान हिन्दी भाषा की स्थिति ऐसी है कि वह अपना मूल रूप गँवा चुकी है। वर्तमान हिन्दी में अंग्रेजी भाषा के शब्दों की संख्या अधिक हो चुकी है। बोलने, लिखने, सुनने में किताबों में ढेर सारे अंग्रेजी भाषा के शब्द आ रहे हैं। वाक्यरचना भी 'कर्ता-कर्म-क्रियापद' की जगह अन्य प्रकार से लिखी जा रही है। वाक्यरचना में बहुत सारा बदलाव हो रहा है। व्याकरण के बंधन, नियम टूट रहे हैं। यह सारा वैश्वीकरण का ही परिणाम है। यह सब जान-बूझकर नहीं हो रहा है। दुनिया का कोई भी व्यक्ति अपनी भाषा को छोड़कर किसी दूसरी भाषा को नहीं अपनाएगा। वर्तमान स्थितियाँ ऐसी हैं कि उर्राके व्यवहार और जीवन में भाषाई बदलाव अपने आप में हो रहा है। हम हिंदी को घरवाली, अंग्रेजी को बाहरवाली आदि-आदि नामों से पारिभाषित कर शोर मचा रहे हैं। यह भाषायी परिवर्तन वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में निर्मित सहज प्रक्रिया है। अब भाषाएँ जनसामान्य के लिए उपयोगिता के आधार पर विकसित होने का समय है। इस अवस्था में हिंदी की स्थिति परिवर्तन के कगार पर है।

भाषा विद्वानों ने भाषा का संबंध और विकास संस्कृति से माना है। भारतीय जनजीवन की एक विशिष्ट संस्कृति थी। अब वैश्वीकरण ने एक रात्रिक और बाजारवादी संस्कृति को जन्म दिया है। सभी ओर, सभी देशों में इसी प्रकार की संस्कृति विकसित हो रही है। ऐसी अवस्था में इस नये परिवेश में इस नई संस्कृति के बहाने के लिए नई भाषा का होना स्वाभाविक है। नई संक्रमणशील संस्कृति के उदय के साथ एक नई भाषा का उदय भी स्वाभाविक है। हमने नई संस्कृति का सहर्ष स्वीकार किया है। तब हमें नई भाषा भी स्वीकार

करनी होगी। "संस्कृति के साथ-साथ उसके एक अंग रूप में भाषा सिली जाती है।" इस स्थिति में भाषा की संक्रमणशीलता स्वभाविक है। इस स्वाभाविक, मानवजीवन की संक्रमणशीलता को समझे बगैर किसी भी भाषा के विरोध में कुछ कहना हमारी स्वाभाविक परिवर्तन का विरोध करना है। यह अप्राकृतिक है।

इतिहास इस बात का साक्षी है कि किसी भी समय में भाषा का परिवर्तन या नई भाषा का जन्म विद्वानों द्वारा नहीं हुआ है अपितु वह सामान्य जनता से हुआ है। सर्वसामान्य जनता से भाषाई बदलाव हुए हैं। यह हिन्दी का 'हिंग्लीश' रूप भी जनसामान्य की ही देन है। वर्तमान वैश्वीकरण के परिवेश में स्थिति ऐसी है कि भाषा का विकास भावनिक आंदोलनों से नहीं होगा। अपितु वह भाषा की उपयोगिता से होगा। जो भाषा सामान्य जनता के लिए, उसके जीवन के निर्वाह के लिए जितनी उपयोगी होगी, जितनी सहज होगी, उतनी ही वह विकसित होगी। अंग्रेजी की तुलना में हिंदी को सर्वसामान्य जनता के लिए जितना हम उपयोगी बनाएंगे उतनी ही वह विकसित होगी। मुझे लगता है कि स्वाधीनता आंदोलन के पश्चात हमने हिन्दी को ज्ञान और व्यवहार के लिए अधिक उपयोगी नहीं बनाया इसलिए 'हिंग्लीश' रूप सामने आया है। हिंदी का यह बदला हुआ रूप वह उसका विकास है, उसकी सजीवता का लक्षण भी है—

"भाषा गतिशील और प्रवाहमान है। वह परिवर्तनशील है। अतः इसका कोई अंतिम स्वरूप नहीं हो सकता। न संसार का कोई अंतिम स्वरूप है, न मानव शरीर का और न मानवीय भाषा का। मृत शरीर के तुल्य मृत भाषा का अवश्य अंतिम स्वरूप हो सकता है, जीवित भाषा का नहीं। इसलिए भाषा के अंतिम स्वरूप की न कल्पना की जा सकती है न उसके विषय में कोई भविष्यवाणी।"

निष्कर्ष: भाषा दृष्टिक, ध्वनि संकेतों की व्यवस्था है जो परिवेश उपयोगिता, वातावरण के अनुसार बदली है, बदलती रहेगी। भाषा का उपयोग केवल विचारों के आदान-प्रदान के लिए होता है, इसलिए विचारों के आदान प्रदान में जो भाषा सहज, स्वाभाविक होगी वही विकसित होगी। मेरे विचार से यहाँ अंग्रेजी हिन्दी से भारी पड़ रही है। यही कारण है कि हमारे देश में हिन्दी की तुलना में अंग्रेजी का विकास अधिक हो रहा है। इसलिए हम हिन्दीवालों को अंग्रेजी के विरोध में चिल्लाने के बजाए हिन्दी को जनसामान्य के उपयोगी, ज्ञान की भाषा बनाना आवश्यक है। यह वर्तमान वैश्वीकरण के संदर्भ में वक्त का तकाजा है—

"वैश्वीकरण के कारण कई नये क्षेत्रों में हिन्दी की अग्निपरीक्षा होगी वह उन्हें नये पारिभाषिक शब्द गढ़ने पड़ेंगे।" हिंदी को ज्ञान की भाषा, जनता के आवश्यकताओं को पूरा करनेवाली भाषा बनने के लिए उसे अपना स्वरूप भी बदलना आवश्यक है। अगर ऐसा हुआ तो ही हिंदी बदलते वैश्वीकरण के परिवेश में टिक पायेगी। अगर ऐसा नहीं हुआ तो हिन्दी भाषा का रूप और अधिक परिवर्तित होगा।

संदर्भ

1. भाषा विज्ञान— भोलानाथ तिवारी, पृ. 04
2. भाषा विज्ञान — भोलानाथ तिवारी, पृ. 13
3. भाषा विज्ञान के अधुनातन आयाम एवं हिन्दी भाषा— अकादास शंकरानंद, पृ. 45
4. भाषा तथा भाषा विज्ञान के अद्यतन आयाम— राधा, देविदास टंकले, पृ. 139

सहायक प्राध्यापक, (हिंदी विभाग)
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर (महाराष्ट्र)

21वीं सदी और हिंदी कथा साहित्य

संपादक

डॉ. पांडुरंग जानोवा चिलगार

सह-संपादक

प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे

वान्या पब्लिकेशंस, कानपुर

कानपुर - 208021 (उ.प्र.)

ISBN : 978-93-91119-77-5

मूल्य : चार सौ पंचानवे रुपये मात्र

- पुस्तक : 21वीं सदी और हिंदी कथा साहित्य
संपादक : डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिलगार
सह-संपादक : प्रो. डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे
© : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपुर
प्रकाशक : वान्या पब्लिकेशंस
3A/127 आवास विकास हंसपुरम्, नौबस्ता,
कानपुर - 208 021
Email : vanyapublicatioaskanpur@gmail.com
info@vanyapublications.com
Website : www.vanyapublications.com
Mob. : 9450889601, 7509038401
- संस्करण : प्रथम, 2022
मूल्य : 495.00
शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक : सार्थक प्रेस, कानपुर

अनुक्रम

1.	'रुकोगो नहीं राधिका' उपन्यास में स्त्री विमर्श प्रा. डॉ. शशाजी चव्हाण	9
2.	'फौस' उपन्यास : किसान जीवन की दर्दकथा डॉ. ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे	14
3.	21वीं सदी के उपन्यासों में नारी विमर्श प्रो. डॉ. बबन रंभाजीराव वोडके	22
4.	आदिवासी एवं दलित विमर्श : तुलनात्मक अध्ययन गीरव सिंह	26
5.	21वीं सदी का स्त्री विमर्शवादी हिंसा साहित्य : युगांतरकारी परिवर्तन का आधार डॉ. प्रेरणा विलास उवाळे	34
6.	21वीं सदी और साहित्यकार नोरजा माधव 'व्यक्तित्व एवं कृतित्व' अर्चना बलवंत देशमुख	41
7.	21वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श डॉ. राजू हमीरसिंह देसाई	47
8.	21वीं सदी के टेलीविजन धारावाहिकी में भारतीय नारी जाकिर हुसैन	52
9.	'कठगुलाब' में असोमा की छवि कृष्णा प्रिया जे.के.	55
10.	शाह क्या सचमुच शाह नहीं रहेंगे 'चना' कृष्णा सोबती फरीदा खातून	58
11.	हिंदी कथा साहित्य और विविध विमर्श डॉ. बब्रवान मोरे	63
12.	पूर्वोत्तर भारत की जनजातीय जीवन एवं लोकसाहित्य डॉ. नुरजाहान रहमतुल्लाह	71
13.	21वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श डॉ. संग्राम सोपानराव गायकवाड	78
14.	यमदीप : किन्नरों का यथार्थ आख्यान डॉ. पी. डी. चिलगार	81
15.	21वीं सदी के हिंदी उपन्यास साहित्य में स्त्री विमर्श प्रा. अमर आनंद आलदे	86

16.	21वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में बाजारवाद और उपभोक्तावाद डॉ. शाहू साईनाथ गणपत	90
17.	21वीं सदी का हिंदी कथा साहित्य : विविध आयाम प्रा. कारामुंगीकर बालाजी गोविंदराव	95
18.	21वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श प्रा. डॉ. महावीर रामजी हाके	99
19.	समाज से तिरस्कृत थर्ड जेंडर प्रा. डॉ. विश्वनाथ किशन भालेराव	104
20.	आदिवासी समाज, संस्कृति और झारखंड मुक्ति आंदोलन का चित्रण ('पाँव तले की दूब' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) डॉ. नवनाथ गाडेकर	110
21.	कृषि विकास एवं भूमंडलीकरण प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड	115
22.	समकालीन महिला लेखन और हिंदी साहित्य प्रा. व्ही बी खाडे	119
✓ 23.	हिंदी कहानियों में वृद्ध विमर्श प्रा. विरभद्र विरादार	123
24.	इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में किन्नर विमर्श प्रा. डॉ. संतोष घेरावार	127
25.	21वीं सदी के कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श डॉ. तुकाराम वैजनाथ चाटे	134
26.	इक्कीसवीं सदी की मुबं कांड कहानों में अभिव्यक्त दलित विमर्श डॉ. विजय गणेशराव	139
27.	इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में दलित विमर्श कैप्टन डॉ. प्रो. अनिता मधुकरराव शिंदें	144
28.	कृष्णा सोबती की कहानी 'दादी अम्मा' में चित्रित वृद्ध विमर्श डॉ. आशा दत्तात्रय कांबले	147
29.	'नई रोशनी' में व्यक्त आधुनिकता बोध माधवराव गजाननराव जोशी	152
30.	21वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में आदिवासी विमर्श बनकर संतोष महादेव	156

₹ 495/-

ISBN 978-93-81119

9 789391 11977

हिंदी कहानियों में वृद्ध विमर्श

प्रा. विरमद्र विरादार

मानव जीवन में साहित्य का विशेष स्थान है। साहित्य और समाज का अन्योन्याश्रित सम्बन्ध है। यही कारण है कि साहित्य को समाज का प्रतिबिम्ब भी कहा जाता है। समाज या व्यक्ति से परे साहित्य की कल्पना ही नहीं हो सकती। तात्पर्य साहित्य जनजीवन की व्याख्या करता है और जनजीवन समाज का ही एक अंग होता है। अपने समय की समस्याओं तथा घटनाओं को सफल रूप में पाठकों के सामने प्रस्तुत करने से ही साहित्य अर्थगत हो जाता है। समाज में फैली कुशीलियों, विसंगतियों तथा समस्याओं को जनता के अंतरंग तक पहुँचाने का एक सशक्त माध्यम है कहानी।

इक्कीसवीं सदी नए-नए विमर्श की सदी है। हिन्दी साहित्य में दलित विमर्श, स्त्री विमर्श, आदिवासी विमर्श, किन्नर विमर्श, बाल विमर्श के बाद आज वृद्ध विमर्श की गूँज सुनाई देने लगी है। वैश्वीकरण, उदारीकरण, भूमण्डलीकरण के कारण मानव जीवन में बहुत ही तेजी से बदलाव आ रहा है। इसी बदलाव का एक कारण यह है कि वृद्ध पीढ़ी के प्रति संवेदनशीलता आज धीरे-धीरे कम हो रही है। वृद्धों के प्रति नई पीढ़ी में अपनापन दिखाई नहीं दे रहा है। आज के इस भौतिकवादी युग में वृद्ध व्यक्ति अपने ही घर में पराये तथा अजनबी हो गए हैं। भौतिकवादी प्रभावों से आज की नई पीढ़ी इतनी प्रभावित है कि वह वृद्धों के प्रति किसी भी प्रकार से जुड़ने के लिए तैयार नहीं है। इसलिए उन्हें अकेलेपन की पीड़ा से गुजरना पड़ रहा है। अतः उनके जीवन में वृद्धाश्रम उनके जीवन के निश्चित भाग बन गए हैं। इसलिए आज हमें वृद्धावस्था पर चिंतन करने की आवश्यकता है, क्योंकि बिना चिंतन के उनके जीवन में सुधार सम्भव नहीं है।

मनुष्य को अपने समस्त जीवन काल में विभिन्न अवस्थाओं से गुजरना पड़ता है। जैसे-शैशवावस्था, बाल्यावस्था, किशोरावस्था, प्रौढ़ावस्था और वृद्धावस्था आदि। बाल्यावस्था तथा शैशवावस्था में वह अपने माता-पिता पर निर्भर रहता है। किशोरावस्था में वह अपने भीतर ऊर्जा तथा उमंग को लेकर जीवन यापन

करता है। प्रौढ़ावस्था में वह अपनी जिम्मेदारियों का स्वयं निर्वहण करता है और वृद्धावस्था तक पहुँचते-पहुँचते शारीरिक तथा मानसिक दृष्टि से उसे दूसरों पर निर्भर रहना पड़ता है। इस स्थिति में वह परिवारजन तथा अन्य व्यक्ति की नफरत को भी सहन करने के लिए विवश होता है। एक तरह से परिवार तथा समाज से बिल्कुल अकेला पड़ जाता है।

इनसाइक्लोपीडिया ऑफ बिटानिका के अनुसार— 'Old Age Also called senescence in human beings, the final stage of the normal life span.' इस अवस्था को मनुष्य जीवन का आखिरी पायदान कह सकते हैं। काव्य में आते ही शारीरिक तथा मानसिक क्षमताएँ विकट होने लगती हैं। स्वाति तिवारी ने अपनी पुस्तक 'अकेले होते लोग' में वृद्धावस्था के बारे में यो कहा है— 'वृद्धावस्था को एक ऐसी प्रक्रिया के रूप में परिभाषित किया गया है जिसे सम्पूर्ण शारीरिक क्षमताओं में उत्तरोत्तर कमी से आँका जाता है।'

'वृद्ध' शब्द का अर्थ— अंग्रेजी-हिंदी कोश के अनुसार 'वृद्ध' शब्द को 'Old' शब्द का हिंदी पर्याय माना गया है जिसका अर्थ—बुढ़ा, वृद्ध होता है। लोक भारती राजभाषा शब्दकोश के अनुसार वृद्ध का अर्थ—व्यक्त चमत्तेवद होता है। तात्पर्य 'वृद्ध' शब्द अंग्रेजी के 'व्यक्त' शब्द का पर्यायी शब्द है।

विमर्श का अर्थ— विमर्श शब्द को साधारण अर्थ में विचार, विवेचन, चिन्तन या परामर्श के रूप में लिया जाता है। हिंदी में 'विमर्श' शब्द अंग्रेजी के 'Discourse' शब्द से आया है। इसका अर्थ—सुदीर्घ तथा गम्भीर चिन्तन से लिया जाता है। लोक भारती राजभाषा शब्दकोश के अनुसार विमर्श का अर्थ—पूर्ण चिन्तन भी होता है।

हिंदी कहानियों में वृद्ध विमर्श

साहित्य की एक सशक्त विधा कहानी है। कहानी विधा में वृद्धों से सम्बन्धित अनेक कहानियाँ लिखी गई हैं। प्राचीन काल में वृद्धों को सम्मान दिया जाता था, उनका आदर किया जाता था, उनके प्रति अपनापन दिखाया जाता था परन्तु आज वृद्धों के प्रति रवैये में बदलाव आया है। एक तरह से वृद्धों का जीवन मूल्यहीन हो गया है। क्योंकि युवा पीढ़ी उनकी स्थिति को समझने के लिए तैयार नहीं। इतना ही नहीं वे उनको वृद्धाश्रम पहुँचा रही हैं। उन्हें अपने मूलभूत अधिकारों से वंचित रखा जा रहा है। वृद्ध अपनों से थोड़ा प्यार और आत्मीयता चाहते हैं किंतु वह भी उन्हें पर्याप्त मात्रा में नहीं मिल पा रही है। इसलिए उनका अस्तित्व ही आज खतरे में पड़ गया है।

कहानी साहित्य में वृद्धों को केन्द्र में रखकर अनेक कहानियाँ लिखी गई हैं जिनमें वृद्धों की मनोदशा को चित्रित करने का प्रयास किया गया है। ताकि युवा पीढ़ी वृद्धों की मनोदशा को समझकर उनके प्रति सदभावना पूर्ण व्यवहार

कर सकें। विद्युत् वृद्धमूल की कहानी यह वर्तमान समय में वृद्धों के प्रति भारतीय समाजकीयता को व्यक्त करती है। मौलिकता के प्रमाण से आज परिवार में वृद्धों के प्रति उपेक्षा का नाव कैसे बढ़ता जा रहा है इसको एक वृद्ध अवकाश प्राप्त किया शब्दोंवा के माध्यम से व्यक्त किया है। प्रस्तुत कहानी में नाकरी से अवकाश प्राप्त शब्दोंवा एक वृद्ध पिता है, जिन्का बेटा विनय नाकरी के लिए दृष्टान्त बना जाता है और वही शायद कर भर बसा लता है। वृद्ध माता-पिता के अंतर्गत नाकरी वृद्ध से वीत जाए इसलिए वह अपने माता-पिता की सेवाएँ वृद्धाश्रम में कर देता है। हर नाकरी के बेटे अपनी माता-पिता के लिए रूपय भी भजता है किंतु सत्यदेवा का रूपयों की अपेक्षा अपने बेटे के हाथों मानसिक साहचर्य तथा स्नेह कि आवश्यकता है पर बेटा वह नहीं दे पाता। इसलिए वृद्ध पिता भावात्मक साहचर्य के अभाव की पूर्ति को एक बच्चे के साहचर्य से पूरी करते हैं। क्योंकि दोनों ही समदुःखियों हैं। इसीलिए दोनों अटूट बन्धन में बँध जाते हैं। प्रतिकाल्मक रूप में इस कहानी में यह कहा गया है कि पारिवारिक स्नेह और भावात्मक साहचर्य की 'मैद' आज के आधुनिक परिवेश में कहीं गुम हो गई है, जिसे ढूँढने का प्रयास किया जाना चाहिए। अतः यह कहानी वृद्धों के प्रति बढ़ती संवेदनहीनता तथा उनकी उपेक्षा को व्यक्त करती है।

सूर्यनाथ सिंह की मौलिक कहानी मडन गिरिस की खुरपी में वृद्ध व्यक्ति के अकेलेपन और उसके जीवन की पीड़ा को व्यक्त करती है। कहानी में मडन गिरिस नाम के वृद्ध पिता अपने बेटे और बहु के बेहतर जीवन के लिए अपनी नीजी सुशियों को त्याग देते हैं। वे अपनी मन की पीड़ा को व्यक्त करते हुए कहते हैं— 'का कह सकते हैं भैया। जमाना बहुत खराब है। आदमी सिंदगी भर बेटे को पाल-पोसकर बड़ा करता है इस उम्मीद में की ऊ बड़ा होकर उसको सुशय का सहारा बनेगा।' मडन गिरिस ने अपने तीन लड़कियाँ और एक लड़के की अच्छी तरह से परवरिश की, उनको पढाया-लिखाया और उन्नत विवाह अच्छे घर में भी कराया। बेटी और बहु के बीच अनवरत के कारण वह गाँव छोड़कर अयोध्या जाने के लिए विवश होते हैं। वृद्ध पिता के जीवन का आधार उसका बेटा होता है किंतु वे अपने जीवन के आखिरी समय में भी अपने बेटे और बहु के साथ न रहकर अकेले रहने के लिए मजबूर हो जाते हैं। एक तरह से वह अपने बेटे के लिए बोझ बन जाते हैं। बेटे के पास शहर न जाकर गाँव में ही रहकर वे जीवन यापन करना उनकी मजबूरी बन जाती है। अतः यह कहानी वृद्ध व्यक्ति के अकेलेपन और उसकी जीवन पीड़ा को दर्शाती है।

सूर्यवाला की कहानी निर्वासित वृद्ध माता-पिता की पीड़ा और बेटा द्वारा हुई उनकी उपेक्षा को व्यक्त करती है। बेटे और बहु द्वारा ही रही उपेक्षा ही 'निर्वासित' बना देती है। कहानी के केन्द्र में अवकाश प्राप्त नाकरी

और उनकी पत्नी है जिनको दो बेटे हैं। बड़े बेटे का नाम राजेन तो छोटे का रण-
गिर है। पिता रिटायर्ड होने पर बड़ा बेटा राजेन और बहू उन्हें अपने पास बुलाते
हैं तब वे चले जाते हैं। लेकिन वहाँ पल पल उन्हें अपमानित होगा पड़ता है। एक
दिन बेटा राजेन अपने पिता से कहने लगता है—“बाबूजी श्याम को मेरे दोस्त
वगैरह आते हैं न, तो प्लीज आप अंदर आ जाया कीजिए। अराल में उन्हें ड्रिंक्स
वगैरह चाहिए होती है, स्मोक भी करना चाहते हैं। आप बुजुर्ग ठहरे, आपके
सामने झिजकते हैं।”

विमल सिंह की कहानी 'प्यासी रेत' में मौसी शारीरिक रूप से बहुत दुर्बल
है। इसीलिए वह हमेशा किसी-न-किसी को बुलाती रहती है। इस आदत से
तंग आकर वह कहती है—“अम्मा क्या बात है? हमेशा खडखड करती है, चुप
भी रहा कर। सबको अपने-अपने काम है। कहीं तक बार-बार आयेंगे तेरे
पास? अरे कोई स्वाती थोड़े ही बेटा है?” इस प्रकार बुढ़ों के प्रति युवा पीढ़ी
का भीतिकनादी दृष्टिकोण दिखाई देता है।

अतः हिंदी कहानियों में बुढ़े माता-पिता के प्रति अकल्पित तथा नई और
पुरानी पीढ़ी के बीच टकराव को इन लेखकों द्वारा विनित किया गया है। जो
आज के समय में भी अत्यन्त प्रसंगिक हैं।

संदर्भ

1. स्वांते तिवारी—अकैले होते लोग, पृष्ठ-31
2. सूर्यनाथ सिंह—मंडन मिसिर की खुरपी, पृष्ठ-107
3. सूर्यबाला—निवासित, पृष्ठ-82
4. विमल सिंह—प्यासी रेत, बुढ़े मन की कहानियाँ, पृष्ठ-99

हिंदी विभाग
श्री हावगीरामी महाविद्यालय,
उदगीर जि. लातूर (महा.)

Research Trends in MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Volume - 41

Chief Editor

Dr. R. Jayakumar

Associate Professor, Siga College of Education, Villupuram, Tamil Nadu,
India

Co-Editor

Dr. Raja Reddy. Duvvuru

Associate Professor, Department of Electrical & Electronics Engineering,
Malla Reddy Engineering College (A), Hyderabad, Telangana, India

Dr. Arun Kumar

Associate Professor and H.O.D, Department of History, Mahila College,
Patliputra University, Khagaul, Patna, Bihar, India

Dr. Madan Mohan Laddunuri

Assistant Professor, Department of Physiotherapy, School of Allied Health
Sciences, Malla Reddy University, Hyderabad, Telangana, India

Published By: AkiNik Publications

AkiNik Publications

169, C-11, Sector - 3,

Rohini, Delhi-110085, India

Toll Free (India) – 18001234070

Phone No.: 9711224068, 9911215212

Website: www.akinik.com

Email: akinikbooks@gmail.com

Chief Editor: Dr. R. Jayakumar

Co-Editor: Dr. Raja Reddy. Duvvuru, Dr. Arun Kumar and Dr. Madan
Mohan Laddunuri

The author/publisher has attempted to trace and acknowledge the materials reproduced in this publication and apologize if permission and acknowledgements to publish in this form have not been given. If any material has not been acknowledged please write and let us know so that we may rectify it.

© AkiNik Publications™

Publication Year: 2022

Pages: 147

ISBN: 978-93-5570-524-2

Book DOI: <https://doi.org/10.22271/ed.book.2005>

Price: ₹ 757/-

Registration Details

➤ Printing Press License No.: F.1 (A-4) press 2016

➤ Trade Mark Registered Under

- Class 16 (Regd. No.: 5070429)
- Class 35 (Regd. No.: 5070426)
- Class 41 (Regd. No.: 5070427)
- Class 42 (Regd. No.: 5070428)

Contents

S. No. Chapters	Page No.
1. Ethnomedicinal Studies on Tribal Inhabitants of Lokhra Region of Guwahati City, Assam (<i>Jonardon Hazarika and Tinamoni Hazarika</i>)	01-18
2. COVID-19 and SARS-CoV-2 Variants in Mexico (<i>Ana Laura Vega-Rodriguez, Gerardo M. Nava, Alma Delia Bertadillo-Jilote, David Gustavo Garcia-Gutiérrez, Marco Antonio Meruz-Rios and Karla Isabel Lira-De León</i>)	19-41
3. Morphometric Analysis (<i>Dr. Priti S. Jayswal and Er. Ketan N. Sondarva</i>)	43-55
4. Covid-19 Corona Virus Potential Inhibitors: Eucalyptus Essential Oil (<i>Priyatama V. Powar and Sarika A. Nikam</i>)	57-68
5. A Discussion on Some Maximal Operators and its Boundedness on Weighted Lebesgue Space (<i>Tanmay Barman</i>)	69-80
6. कोविड-19 महामारीचा भारतीय शिक्षण प्रणालीवर परिणाम (<i>डॉ. पास्नी बाबुराव कातकडे</i>)	81-92
7. Data Science using R Programming (<i>Dr. Shalu Gupta and Kiran</i>)	93-111
8. Data Science using Python Programming (<i>Dr. Shalu Gupta and Kiran</i>)	113-130
9. Big Data and Data Science (<i>Dr. Shalu Gupta and Kiran</i>)	131-147

Chapter - 6
कोविड-19 महामारीचा भारतीय शिक्षण प्रणालीवर
परिणाम

Author

डॉ. मारुती बाबुराव कातकडे

वणिज्य विभाग, श्री ह्यागीम्बामी महाविद्यालय, उदगीर, लातूर, महाराष्ट्र, भारत

Chapter - 6

कोविड-19 महामारीचा भारतीय शिक्षण प्रणालीवर परिणाम

डॉ. मारुती बाबुराव कातकरे

सोपवारा:

कोविड-19 या महामारीचा प्रभाव जगभरात दिसून येत आहे. जगातील सर्व क्षेत्रे प्रभावित झाले आहेत आणि महामारीमुळे त्याचे स्वरूप नवीन तंत्रज्ञानामध्ये पूर्णपणे बदलले आहे. चीनमध्ये 19 डिसेंबरपासून सुरू झालेल्या कोविड-19 महामारीने जगभरात येथे घातले आहे. कोविड-19 ने जगातील सर्व क्षेत्रांना प्रभावित केले आहे. संपूर्ण क्षेत्राचे स्वरूप बदलले आहे. काळानुसार होणारा बदल स्वीकारावा लागतो. पण अचानक झालेला बदल स्वीकारणे खूप त्रासदायक आहे. कोविड-19 हा संसर्गजन्य आजार असल्याने, जगभरात त्याचा प्रसार रोखण्यासाठी बहुतेक देशांनी अचानकपणे आपली अर्थव्यवस्था बंद करण्याचा निर्णय घेतला. भारतात, सुरुवातीला केंद्र सरकारने 20 मार्च 2020 रोजी अचानक 21 दिवसांचा लॉक-डाऊन घोषित केला, परंतु दिवसेंदिवस कोविड-19 च्या संख्येत वाढ होत असल्याने आरोग्य यंत्रणांवर परिणाम होत आहे. केंद्र सरकारंनी अल्प काळातून पुन्हा पुन्हा संपूर्ण अर्थव्यवस्था बंद करण्याचा निर्णय घेतला. अर्थव्यवस्था बंद असताना लॉकडाऊन कालावधीत व्यवसायिकांनी आपला व्यवसाय ऑनलाइन सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. परंतु भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत आधुनिक तंत्रज्ञान आणि उपलब्ध माध्यमांमधील अभावामुळे भारतीय शिक्षण ऑनलाइन सुरू करणे सोपे नसल्याने त्याचे शैक्षणिक क्षेत्रावर गंभीर परिणाम होत होते. सुमारे 32 कोटी शिक्षणाच्या विद्यार्थ्यांनी शाळा/कॉलेज सा जाने थांबवले, भारतात सर्व शैक्षणिक उपक्रम थांबवले.

नवे बदल अचानक स्वीकारून ऑनलाइन शिक्त राहण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. भारतातील कोविड-19 रोगाच्या वाढत्या घटनांमुळे, शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी भारतीय शिक्षण प्रणालीमध्ये ऑनलाइन शिक्षण सुरू देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कोविड-19 महामारीने भारतातील औपचारिक शिक्षण व्यवस्था विस्कळीत केली आहे. तंत्रज्ञानाचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव, मोबाईल टाँगचा अभाव, भारतातील सर्व विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त, इ. माध्य, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची संख्या, त्यांच्याकडे आर्थिक स्रोत

उपलब्ध नाही, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त आहे, त्यांना तंत्रज्ञानाचा अभाव, आरोग्याच्या समस्या, आर्थिक परिस्थितीमुळे ग्रामीण भागात वीज पुरवठ्याचा अभाव अशा अनेक प्रकारे त्रास सहन करावा लागला आहे. हा पेपर सरकारने केलेल्या काही उपाययोजनांवर प्रकाश टाकतो. भारतातील सार्वत्रिक आजाराने अखंड शिक्षण देण्यासाठी. हा शोधनिबंध ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी लॉकडाऊनच्या काळात कोविड-19 शिक्त राहिले याबद्दल मारांश दिलेला आहे.

कीवर्ड:- कोविड-19 महामारी, ऑनलाइन शिक्षण, ग्रामीण विद्यार्थी, तंत्रज्ञान इ.

परिचय:

शिक्षण हे मानवी जीवनासाठी सर्वात महत्त्वपूर्ण साधनांपैकी एक आहे. हे चांगल्या जीवनाचा पाया घालते. शिक्षण प्रणाली कोणत्याही देशात सर्व प्रकारचे कामगार, तंत्रज्ञ तयार करते. हे सर्वोत्कृष्ट राष्ट्रासाठी नवीन पिढी तयार करते आणि त्यामुळे त्यांना समाजात एक चांगले जीवनमात प्राप्त करण्यास मदत होते. मानवी जीवनात ज्ञान, कौशल्ये आणि समज आपण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. शिक्षण माणसाला चांगले नागरिक वनायला शिकवते. मातीच्या गोळ्या, इस्टीम, लाकडी पाठ्यांपासून ते ब्लॅकबोर्ड, व्हाईटबोर्डपासून ते डिजिटल फ्लॅगपर्यंत विविध शिकवण्याच्या माध्यमांनी क्रांती केली आहे. यामुळे लॉकडाऊनमध्ये शिकवण्याच्या पद्धतीतही मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. या नवीन तंत्रज्ञानामुळे शिकणे अधिक मनोरंजक झाले आहे. महामारीमुळे पारंपारिक शिक्षणाची मर्यादा आमुलाग्र बदलली आहे. भारतीय विद्यार्थी आता डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाच्या नव्या युगात प्रवेश करत आहेत. आजकाल ऑनलाइन शिक्षणामुळे शैक्षणिक कार्यक्रमांची व्याप्ती आणि प्रसार वाढत आहे. हे नवीन ऑनलाइन तंत्रज्ञान शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध करून देत आहे आणि त्यामुळे शिकण्याच्या प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचा परस्परसंवाद वाढतो.

स्मार्ट बोर्ड, टॅब्लेट, प्रोजेक्टर, लॅपटॉप आणि मॅग्नेटिक ओपन ऑनलाइन कॉम्युनिकेशन तंत्रज्ञानावर आधारित डिजिटल रिमोस लर्निंग टूलसने शिकवण्याच्या पद्धतीत क्रांती केली आहे. उच्च दर्जाच्या शिक्षणामुळे दुर्गम भागात शिकण्यासाठी ही एक शक्तिशाली प्रणाली आहे. जगभरातील अनेक शाळांचे शिकवणे (विद्यार्थी) ऑनलाइन अभ्यासक्रम घेतात, हे महामारीमुळे सतत वाढत आहे. मार्च 2020 मध्ये, कोविड-19 ला WHO ने महामारी घोषित केले. कोविड-19 विसाव्या प्रसार रोखण्यासाठी भारतात देशव्यापी लॉकडाऊन लागू करण्यात आला होता. लॉकडाऊनने औपचारिक शिक्षण पद्धती ऑफलाइन मोडमधून ऑनलाइन मोडमध्ये हलवल्या. मार्चमध्ये जेव्हा अध्यापन शिकणे पोहोचले होते आणि अनेक उच्च शैक्षणिक संस्था अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या दिशेने धावत होत्या, तेव्हा अचानक लॉकडाऊनमुळे जे शिक्षण सुरू झाले ते

संपन्नपणामाठी विविध मार्ग शोधणे भाग पडले. अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी, विविध प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यात आला आणि प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत संपूर्ण शिक्षण समुदायामध्ये अनेक ऑनलाइन सत्रे आयोजित केली गेली. 25 मार्च 2020 नंतर सर्व शैक्षणिक संस्था अचानक बंद करण्यात आल्या होत्या. महामारीच्या काळात ऑनलाइन अध्यापन हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे माध्यम बनले. ऑनलाइन अध्यापन सहजतेने ज्ञान आणि विद्यार्थी आणि शिक्षकांना एका विशिष्ट ठिकाणी एकत्र सादर करण्याची आवश्यकता नाही. महामारीच्या काळात ऑनलाइन अध्यापन हे अध्यापन प्रक्रियेचे माध्यम बनले आहे पण त्यालाही काही मर्यादा आहेत. ऑनलाइन शिकवण्यासाठी स्मार्टफोन/टॅब्लेट/लॅपटॉप/कॉम्प्युटर यांसारखी इलेक्ट्रॉनिक गॅजेट आणि शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघासाठी योग्य इंटरनेट सुविधा आवश्यक आहे. भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग मध्यम उत्पन्न आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांत आहे. त्यामुळे मुलांना त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी स्मार्टफोन देणे त्यांना परवडणारे नव्हते. दुर्गम भागात इंटरनेटची उपलब्धता कमी आहे. शैक्षणिक असमानता वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे समाजातील अल्पभूधारक मुलांसाठी संसाधनांचा अभाव.

युनायटेड नेशन्स एज्युकेशनल, सायंटिफिक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन (UNESCO) नुसार, जगभरातील 800 दशलक्षाहून अधिक शिकणाऱ्यांना याचा फटका बसला आहे. जागतिक स्तरावर, 160 हून अधिक देशांमध्ये कोरोनावाह्यारमची 65,32,14,493 हून अधिक प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत, ज्यामुळे 66,57,648 हून अधिक मृत्यू झाले आहेत आणि अनेक राज्ये गंभीर उद्रेकाचा सामना करत आहेत. कोविड-19 साथीच्या रोगामुळे काही सरकार शैक्षणिक बजेट वाढवण्याच्या प्रयत्नांवर विपरित परिणाम करेल. म्हणूनच, हे एक संकट आहे ज्याकडे सर्व सरकार, भागधारक आणि समुदायांनी तातडीने लक्ष देण्याची आणि सामूहिक कारवाईची आवश्यकता आहे. आणीबाणी आणि चालू असलेल्या मानवतावादी संकटांमुळे दररोज लाखो मुले शाळेत जात नाहीत.

साथीच्या रोगामुळे दोन महत्त्वपूर्ण घटक बदलले आहेत. प्रथम, अध्यापनशास्त्रीय रुपांतरे निर्णायक असल्याचे सिद्ध झाले आहे कारण पारंपारिक व्याख्यानांचे वैयक्तिक मॉडेल दूरस्थ शिक्षण वातावरणात भाषांतरित होत नाहीत. कोणत्याही प्रकारचे चॅनेल वापरलेले (रेडिओ, टीव्ही, मोबाइल, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म इ.) शिक्षकांनी त्यांच्या पद्धतीमध्ये जुळवून घेणे आणि विद्यार्थ्यांना व्यस्त ठेवण्यासाठी सर्जनशील असणे आवश्यक आहे कारण प्रत्येक घर एक वर्ग बनले आहे-बहुतेक वेळा-अने वातावरण नसलेले. शिकण्यास समर्थन देते.इंटरनेट-आधारित दूरशिक्षण हा जागतिक ट्रेड बनला आहे आणि मॉफ्टवेअर, हार्डवेअर आणि शैक्षणिक प्रशिक्षण विकसित होत आहे.

कोविड-19 हा एक अत्यंत गंभीरजन्य रोग आहे, जो बहुतेक लोकांमध्ये ज्वळच्या संपर्कात असताना पसरतो ज्यामुळे जगभरातील लाखो मृत्यू होतात. आजकाल लॉकडाऊन हा एक सामान्य चर्चा शब्द आहे जो कोरोनावाह्यारमने भारतातील पहिल्या टप्प्यातील लोकांद्वारे विचार केला जात आहे. कोरोनावाह्यारमने भारतातील पहिल्या टप्प्यातील देशवासी लॉकडाऊन सुरू केले जे 20 मार्च 2020 रोजी 21 दिवसांसाठी सुरू झाले आणि त्यानंतर पुन्हा पुनरावृत्ती झाली. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे अनिश्चित काळासाठी बंद ठेवल्याने ऑनलाइन अध्यापनाकडे वाटचाल वाढली आहे. म्हणूनच, अप्रतपूर्व सद्य परिस्थितीच्या अत्यांत गरजेनुसार आपल्या शिक्षण पद्धतीचा गंभीरपणे पुनर्विचार, सुधारणा आणि पुनर्रचना करण्याची हीन वेळ आहे. अनीपचारिक आणि अनीपचारिक शिक्षणावरही मोठा परिणाम होत आहे. ऑनलाइन शिक्षण हे पारंपारिक पद्धतीपासून अध्यापन-शिक्षणाच्या आधुनिक दृष्टिकोनातून वर्गातून झूम, वैयक्तिक ते आभासी आणि सेमिनारपासून वेबिनारकडे अध्यापनशास्त्रीय बदल झाले आहे. पूर्वी, ई-लर्निंग, दूरस्थ शिक्षण आणि पत्रव्यवहार अभ्यासक्रम हे अनीपचारिक शिक्षणाचा भाग म्हणून लोकप्रिय मानले जात होते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

- 1) भारतातील ऑनलाइन शिक्षणाची वाढ अभ्यासण्यासाठी.
- 2) ऑनलाइन शिक्षणाचे, मंथी आणि आल्यानांचे विक्षेपण आयोजित करण्यासाठी.
- 3) महामारीच्या काळात ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीच्या यशस्वीतेसाठी काही सूचना आणि शिफारसी देणे.
- 4) लॉकडाऊनमध्ये शिकणाऱ्या ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करणे.
- 5) शासनाने केलेल्या विविध उपाययोजनांची माहिती देण्यासाठी या महामारीच्या काळात शिक्षण क्षेत्रासाठी.
- 6) शिक्षणावर कोविड-19 चे विविध सकारात्मक परिणाम अधोरेखित करण्यासाठी.

संशोधन कार्यप्रणाली:

सध्याच्या अभ्यासात सादर केलेला डेटा आणि माहिती कोविड-19 साथीच्या आजारावर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी तयार केलेल्या विविध अहवालांमधून गोळा केली आहे. विविध असल वेबसाइटवरून माहिती गोळा केली जाते. शैक्षणिक प्रणालीवर COVID-19 च्या प्रभावाशी संबंधित काही जर्नल्स आणि ई-सामग्री संदर्भित आहेत. सध्याच्या शोधनिबंधासाठी मी इंटरनेट, वेगवेगळे शोधनिबंध, वर्तमानपत्र, लेख आणि सरकारी माध्यमांद्वारे दुय्यम ऑनलाइन डेटा वापरतो. वेबसाइट, अधिकृत रेकॉर्ड इ.

भारतीय शिक्षण प्रणाली:

2019-20 मध्ये भारतातील उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणीत किरकोळ वाढ शाही आकडेवारीनुसार, वर्षभराच्या आधारावर एकूण नोंदणी सुधारली, परंतु विद्यार्थी आणि महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थी शिक्षकांचे प्रमाण 2018-19 मधील 29 वरून 2019-20 मध्ये 28 वर घसरले. 2019-20 मध्ये उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणी 19.6 दशलक्ष पुरुष आणि 18.9 दशलक्ष महिला विद्यार्थ्यांमह 38.5 दशलक्ष होती, ज्यामध्ये 37.4 दशलक्ष एकूण नोंदणीच्या तुलनेत 19.2 दशलक्ष पुरुष आणि 18.9 दशलक्ष विद्यार्थी होते. 2018-19 मध्ये 18.2 दशलक्ष महिला 48.6 टक्के, यापैकी, सुमारे 85 टक्के विद्यार्थ्यांनी कला, विज्ञान, वाणिज्य, अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान, वैद्यकीय विज्ञान आणि आयटी आणि संगणक या सहा प्रमुख शाखांमध्ये नोंदणी केली होती.

2019-20 मध्ये एकूण शिक्षकांची संख्या 1.5 दशलक्ष होती, जी 2018-19 मध्ये 1.41 दशलक्ष होती. त्यापैकी सुमारे 57.5 टक्के पुरुष शिक्षक आणि 42.5 टक्के महिला शिक्षक आहेत, जे मागील 57.8 टक्के आणि 42.2 टक्के होते. वर्ष अहवालांनुसार, AISHE वेब पोर्टलवर 1043 विद्यार्थी, 42343 महाविद्यालये आणि 11779 स्वतंत्र संस्था सूचीबद्ध आहेत. त्यापैकी 1019 विद्यार्थी, 39955 महाविद्यालये आणि 9599 स्वतंत्र संस्थांनी 2019-20 च्या सर्वेक्षणाला प्रतिसाद दिला आहे.

भारत सरकार शैक्षणिक उपक्रम:

मानव संसाधन विकास मंत्रालय आणि त्याच्याशी संबंधित संस्था ऑनलाइन शैक्षणिक प्लॅटफॉर्म आणि टीव्ही आणि रेडिओच्या माध्यमांद्वारे डिजिटल शिक्षणाचा प्रचार करत आहेत. भारत सरकारने 23 मार्च 2020 रोजी कोविड-19 चा प्रसार रोखण्यासाठी देशव्यापी लॉकडाऊन घोषित केले तेव्हा, संपूर्ण देशातील विद्यार्थ्यांना लॉकडाऊन दरम्यानही त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवता यावे यासाठी इन्टिमीट डिजिटल शिक्षण नीत्र करण्यासाठी तत्काळ कारवाई करण्यात आली. मंत्रालयाने, गेल्या काही वर्षांत, विविध प्रकारच्या प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध असलेल्या ऑनलाइन संसाधनांची समृद्ध विविधता विकसित केली आहे. विद्यार्थी आणि शिक्षक त्यांच्या लॅपटॉप, डेस्कटॉप आणि मोबाईल फोनच्या माध्यमातून यामध्ये प्रवेश करू शकतात, तर दूरदर्शन आणि रेडिओद्वारे ही संसाधने दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवली जात आहेत.

2020-21 मध्ये, केंद्र सरकारने ऑनलाइन शिक्षणाला चालना देण्यासाठी राज्यभरात 818 कोटी रुपये सामायिक केले आणि शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी समग्र शिक्षा अंतर्गत ऑनलाइन शिक्षक प्रशिक्षणासाठी 268 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. आर्थिक सर्वेक्षण 2020-21 ने निरीक्षण केले आहे की, ऑक्टोबर 2020 पर्यंत, ग्रामीण भारतातील सरकारी आणि खाजगी शाळांमध्ये स्मार्टफोन असलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी 2018 मधील 36.5% वरून 2020 मध्ये 61.8% पर्यंत

वाढली आहे. पुढे, शालेय शिक्षणावर कोविड-19 महामारीचा प्रभाव अनुकूल करण्यासाठी केंद्र सरकारने अनेक उपक्रम सुरू केले जसे की, स्वयंसेवक, स्वयंसेवक प्रभा, नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (एनडीएल), शिक्षणासाठी मोफत आणि मुक्त खोद साफ्टवेअर, ब्ल्यूअल लॅव इ.

कोविड-19 दरम्यान ऑनलाइन शालेय शिक्षण मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले आहे:

कोविड-19 महामारीच्या काळात ऑनलाइन शालेय शिक्षण मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले आहे. 2018 मधील 36.5% वरून ग्रामीण भारतात 2020 मध्ये 61.8% पर्यंत स्मार्टफोनची मालकी असलेल्या शालेय विद्यार्थ्यांची टक्केवारी वाढली आहे. केंद्रीय चित्र आणि कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्री, श्रीमती निर्मला सीतारामन यांनी आज संसदेत सादर केलेले आर्थिक सर्वेक्षण 2020-21 असे नमूद करते की कोविड-19 महामारीच्या काळात ऑनलाइन शालेय शिक्षण मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले. ऑक्टोबर 2020 मध्ये जाहीर झालेल्या वार्षिक स्थिति शैक्षणिक अहवाल (ASER) 2020 वेव-1 (ग्रामीण) चा उद्घृत करून, सर्वेक्षणात असे नमूद केले आहे की सरकारी आणि खाजगी शाळांमध्ये स्मार्टफोन असल्याच्या मुलांची नोंदणी 2018 च्या 36.5 टक्केव्यवस्थे प्रचंड वाढली आहे. 2020 मध्ये ग्रामीण भारतातील टक्के सर्वेक्षणात अशी शिफारस करण्यात आली आहे की जर त्याचा चांगला उपयोग केला गेला तर, ग्रामीण आणि अहली, लिंग, वय आणि उत्पन्न वट यांच्यातील डिजिटल विभाजनामध्ये परिणामी फट शैक्षणिक परिणामांमधील अमानता कमी होण्याची शक्यता आहे. कोविड-19 मधील काळात शिक्षण सुलभ करण्यासाठी, मुलांपर्यंत शिक्षण सुलभ व्हावे यासाठी शासन अनेक उपक्रम राबवत आहे. या दिशेने एक महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे पीएम ई विद्या हा डिजिटल/ऑनलाइन/ऑन-एअर एज्युकेशनशी संबंधित सर्व प्रयत्नांना एकत्र आणण्यासाठी सर्वसमावेशक उपक्रम आहे ज्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना शिक्षणाचा बहु-मोड आणि न्याय्य प्रवेश शक्य होईल. सुमारे 92 अभ्यासक्रम सुरू झाले आहेत आणि 1.5 कोटी विद्यार्थी स्वयं MOOCs अंतर्गत नोंदणीकृत आहेत जे NIOS शी संबंधित ऑनलाइन अभ्यासक्रम आहेत. कोविड-19 चा प्रभाव कमी करण्यासाठी डिजिटल उपक्रमांद्वारे ऑनलाइन शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना रु. 818.17 कोटी आणि समग्र शिक्षा योजनेतर्गत ऑनलाइन शिक्षक प्रशिक्षणासाठी रु. 267.86 कोटी देण्यात आले आहेत. या दिशेने एक महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे पीएम ई विद्या हा डिजिटल/ऑनलाइन/ऑन-एअर एज्युकेशनशी संबंधित सर्व प्रयत्नांना एकत्र आणण्यासाठी सर्वसमावेशक उपक्रम आहे ज्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना शिक्षणाचा बहु-मोड आणि न्याय्य प्रवेश शक्य होईल. सुमारे 92 अभ्यासक्रम सुरू झाले आहेत आणि 1.5 कोटी विद्यार्थी स्वयं MOOCs अंतर्गत नोंदणीकृत आहेत जे NIOS शी संबंधित ऑनलाइन अभ्यासक्रम आहेत. कोविड-19 चा प्रभाव कमी करण्यासाठी डिजिटल उपक्रमांद्वारे ऑनलाइन शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना रु. 818.17 कोटी आणि समग्र शिक्षा योजनेतर्गत

ऑनलाइन शिक्षक प्रशिक्षणामाठी रु. 267.86 कोटी देण्यात आले आहेत. या दिशेने एक महत्वाचा उपक्रम म्हणजे पीएम ई विद्या हा डिजिटल/ऑनलाइन/ऑन-एअर एज्युकेशनशी संबंधित सर्व प्रयत्नांना एकत्र आणण्यासाठी सर्वसमावेशक उपक्रम आहे ज्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना शिक्षणाचा बहु-मोड आणि न्याय्य प्रवेश शक्य होईल. सुमारे 92 अभ्यासक्रम सुरू झाले आहेत आणि 1.5 कोटी विद्यार्थी स्वयं MOOCs अंतर्गत नोंदणीकृत आहेत जे NIOS शी संबंधित ऑनलाइन अभ्यासक्रम आहेत. कोविड-19 चा प्रभाव कमी करण्यासाठी डिजिटल उपकरणांद्वारे ऑनलाइन शिक्षणाचा प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना रु. 818.17 कोटी आणि समय शिक्षा योजनेतर्गत ऑनलाइन शिक्षक प्रशिक्षणासाठी रु. 267.86 कोटी देण्यात आले आहेत.

भारतातील ग्रामीण विद्यार्थ्यांची आव्हाने:

ग्रामीण भारतातील शालेय विद्यार्थ्यांकडे स्मार्टफोन असण्याची टक्केवारी मागील दोन वर्षांत 36 टक्क्यांहून 61 टक्क्यांहून वाढली आहे, आर्थिक सर्वेक्षण 2020-21 ने नमूद केले आहे आणि म्हटले आहे की, त्याचा चांगला वापर केला तर डिजिटल डिव्हाइड कमी होण्याची शक्यता आहे. शैक्षणिक परिणामांमधील असमानता कमी करण्यासाठी, शुक्रवारी संसदेत मांडलेल्या सर्वेक्षणानुसार, "डाटा नेटवर्कमध्ये प्रवेश, संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांना दूरस्थ शिक्षण आणि रिमोट वर्किंगमुळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.... सरकारी आणि खाजगी शाळांमधून प्रवेश घेतलेल्या मुलांची टक्केवारी 2018 मधील 36.5% वरून ग्रामीण भारतात 2020 मध्ये 61.8% पर्यंत स्मार्टफोनची मालकी प्रचंड वाढली आहे." 2019 मध्ये 574 दशलक्ष असा अंदाज आहे, मासिक सक्रिय इंटरनेट वापरकर्त्यांच्या संख्येत 24% वार्षिक वाढ नोंदवली गेली आहे, जी एकूण 41% ची वाढ दर्शवते. अहवालात 2020 साठी 11% वाढीचा अंदाज आहे; अंदाजे 639 दशलक्ष मासिक सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते.

ऑनलाइन शिकवणे अनेक प्रकारे फायदेशीर होते-

ऑनलाइन अध्यापनामुळे अध्यापन प्रक्रिया घरवसल्या शक्य होते. यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचा वेळ वाचवता येतो जो त्यांना शारीरिक वर्गात उपस्थित असताना द्यावा लागतो. आता विद्यार्थी हा वाचलेला वेळ इतर उपक्रमांमध्ये व्यवस्थित करून त्यांचे व्यक्तिमत्व समृद्ध करू शकतात. ऑनलाइन अध्यापन पालकांना त्यांच्या मुलांची काळजी घेण्यास आणि त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात स्वतःला गुंतवून ठेवण्यास सक्षम करते. ऑनलाइन शिकवणे फायदेशीर आहे कारण ते व्याख्यान रेकॉर्ड करण्यास आणि संकल्पना समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना जितक्या वेळा उपस्थित राहण्यास सक्षम करते. ऑनलाइन अध्यापन, ज्याला सरकारने प्रोत्साहन दिले होते, ते देशातील सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षण विभागाने निवडलेल्या सर्वोत्तम शिक्षकांपैकी एकाकडून शिक्षण घेण्याची संधी देते. व्हर्चुअल क्लासरूमसाठी विद्यार्थ्यांनी वेळेवर उपस्थित राहणे आणि

चौक्य बनाने वर्गात सामील होणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांच्यासाठी एक नियंत्रण पुन्हा नवीन करण्यात येत नाही आहे जेणेकरून त्यांच्याकडे प्रत्येक दिवसासाठी एक विशिष्ट नक्ष्य असेल आणि ते विनम्रताच्या क्रियाकलापांमध्ये वेळ वाया घालू नयेत. त्यांना गृहपाठ आणि असाइनमेंट मिळतात जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासामाठी वचनबद्ध आणि शिस्तबद्ध ठेवण्यास मदत करतात. अशाप्रकारे, ऑनलाइन वर्ग शाळा बंद असतानाही विद्यार्थी शिकत राहतील याची खात्री करतात. ऑनलाइन शिक्षणाचा आणखी एक मोठा फायदा म्हणजे तो विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीच्या कोणत्याही ठिकाणाहून वर्गांना उपस्थित राहू देतो. वर्गात जाण्यासाठी त्यांना फक्त चांगल्या इंटरनेट कनेक्शनची गरज आहे, संगणक, लॅपटॉप किंवा स्मार्टफोन. शाळेत जाण्याच्या रोजच्या प्रवासातून विद्यार्थी आता मुक्त झाले आहेत, आता, वर्गात सामील होण्यासाठी त्यांना फक्त त्यांचे दिव्याद्वय उपकरणे आणि नियोजित वेळी साइन इन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची उपस्थितीही वाढली आहे. या काळातच हा एक अतिशय महत्वाचा फायदा म्हणून पाहिला जाऊ शकतो जेव्हा साधीच्या रोगाने आधीच अनेक कुटुंबांच्या वजेटवर परिणाम केला आहे. ऑनलाइन क्लासमुळे शाळा आणि विद्यार्थी या दोघांसाठी प्रचंड पैसा कमी झाला आहे.

शाळा बंद असल्याने त्यांच्या पायाभूत सुविधा व देखभालीचा खर्च कमी झाला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शालेय शुल्कात घट झाली असून त्यांच्यासाठी शिक्षण अधिक आर्थिक बनले आहे. ऑनलाइन शिक्षणामुळे वाहतुकीचा खर्चही कमी झाला आहे.

ऑनलाइन शिक्षणामाठी अनेक तंत्रज्ञान उपलब्ध आहेत परंतु काहीवेळा ते बूप अडचणी निर्माण करतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाशी संबंधित या अडचणी आणि समस्या डाउनलोड करण्यात चुटी, इन्स्टॉलेशनमधील समस्या, ऑफिस समस्या, ऑडिओ आणि व्हिडिओमधील समस्या आणि अशाच अनेक समस्या आहेत. काहीवेळा विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिकवणे कंटाळवाणे आणि अनर्हिंग वाटते. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये इतका वेळ आणि लवचिकता आहे की विद्यार्थ्यांना ते करण्यासाठी वेळ मिळत नाही. ऑनलाइन शिक्षणासमोर वैयक्तिक लक्ष ही देखील एक मोठी समस्या आहे. विद्यार्थ्यांना द्वि-मार्गी संवाद हवा असतो ज्याची अंमलबजावणी करणे कधीकधी कठीण जाते. विद्यार्थी जे शिकतात त्याचा सराव करेपर्यंत शिकण्याची प्रक्रिया पूर्ण क्षमतेने पोहोचू शकत नाही. कधीकधी, ऑनलाइन सामग्री सर्व नैदानिक असते आणि विद्यार्थ्यांना सराव करू देत नाही आणि प्रभावीपणे शिकू देत नाही.

निष्कर्ष:

या ऑनलाइन वर्गाची मागणी जसजशी वाढत जाईल तसतशी ऑनलाइन शिकवण्याच्या व्यवसायात गुंतलेल्या कंपन्यांची संख्या वाढेल. काही वर्षी, या कंपन्या, जे मुरुवातील विनामूल्य ऑनलाइन शिक्षण देतात, त्यांच्या सेवांसाठी अधिक चांगले शुल्क

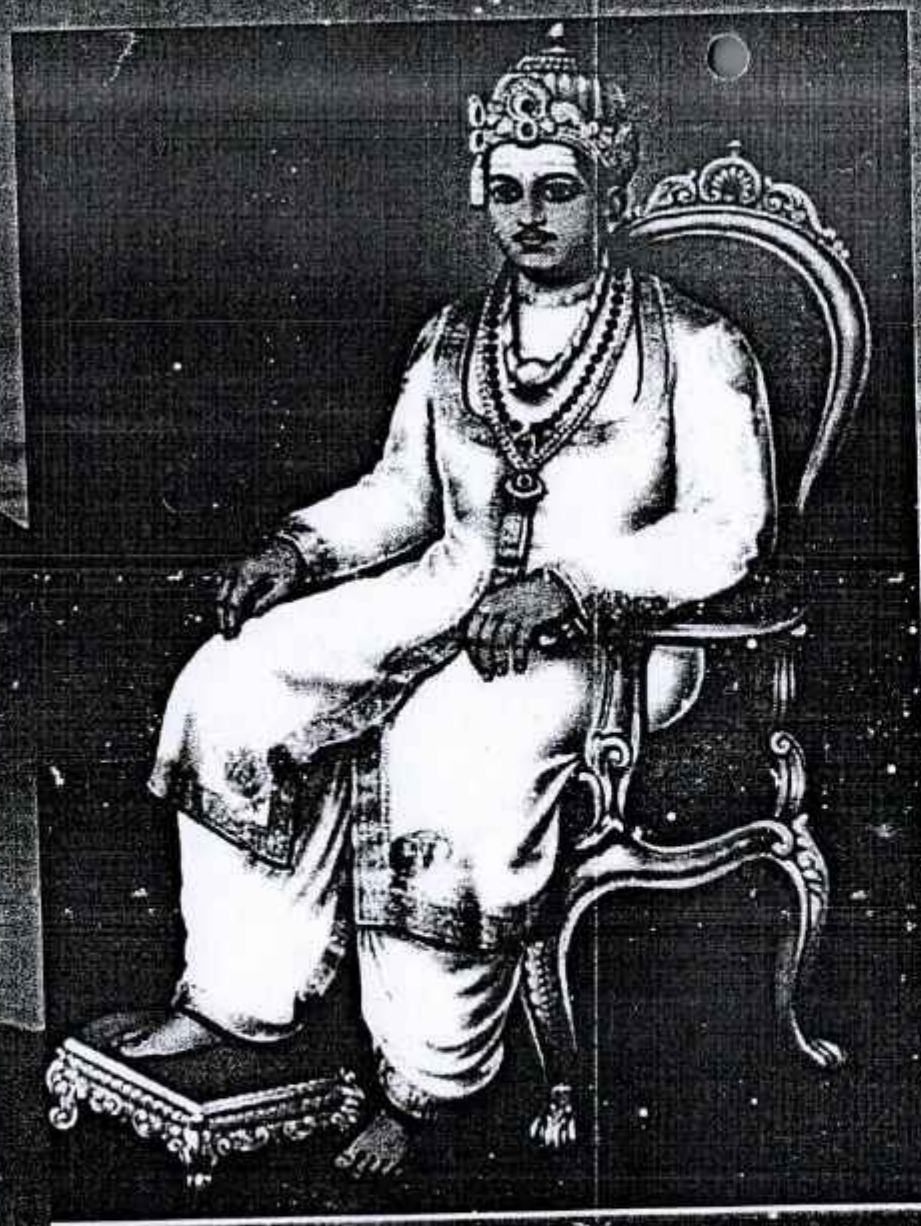
आकारण्याम मुरुवात करतील. या ऑनलाइन शिक्षण कंपन्यांकडून आकारण्यात येणाऱ्या जादा शुल्कामुळे अनेक विद्यार्थ्यांच्या पालकांना हे ऑनलाइन शिक्षण घेणे परवडणार नाही. परिणामी, शालेय स्तरावर तंत्रज्ञानावर ज्ञान अवलंबून राहणे आणि वर्गातील सत्रातील घट, विशेषतः शहरी भागात, यामुळे शालेय शिक्षण दुर्मिळ होईल आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांना प्राथमिक शिक्षणापर्यंत पोहोचण्यात अडथळा येईल. कमी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी (2019 मध्ये 36 टक्के) आणि वापरकर्त्यांमधील सामाजिक अंतर यामुळे देखील खराच शालेय शिक्षण होईल. अनेक सर्वेक्षणानुसार असे देखील आढळून आले आहे की ऑनलाइन वर्गात प्रवेश घेतलेले अनेक विद्यार्थी नियमितपणे उपस्थित राहत नाहीत. हे उपकरणे किंवा इंटरनेटच्या अनुपलब्धतेमुळे आहे. 73% मुले त्यांच्या पालकांची किंवा घरातील कोणाची तरी उपकरणे वापरत आहेत. अर्थात, बहुसंख्य मुलांना ही उपकरणे त्यांना हवी तेव्हा आणि हवी तेवढी वेळ वापरण्याची परवानगी आहे. घरात एकच यंत्र असेल तर त्याचा वापर पालक, इतर भावंडांमध्ये विभागला जातो. घराच वेळ वर्ग सुरू असल्याने वॅटरी रिचार्ज करण्यास वेळ नसल्याचेही अनेकांनी नमूद केले. इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव हे बहुतेक लोकांसाठी आव्हान आहे. शाळा बंद झाल्यामुळे भारतातील शिकण्याच्या प्रक्रियेवर परिणाम झाला असला तरी, केवळ हेच क्षेत्र धोक्यात नाही. स्क्रीनमोरोचा वेळ अचानक वाढल्याने आणि सततचे ऑनलाइन वर्ग यामुळे मुलांचे आरोग्य धोक्यात येऊ शकते. कोविड-19 चा भारतातील शिक्षण क्षेत्रावर मोठा परिणाम झाला आहे. त्यामुळे अनेक आव्हाने निर्माण झाली असली तरी विविध संघीही विकसित होत आहेत. भारत सरकार आणि शिक्षणाच्या विविध भागधारकांनी कोविड-19 च्या सध्याच्या संकटाचा सामना करण्यासाठी वेगवेगळ्या डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणाची शक्यता तपासली आहे.

संदर्भ:

1. Educationasia.in 2020. शिक्षण आणि शैक्षणिक क्षेत्रांवर कोविड-19 चा प्रभाव, येथे जाणून घ्या. 25 मे 2020 रोजी पुनर्प्राप्त <https://educationasia.in/article/the-impactof->
2. MHRD सूचना (20 मार्च, 2020). COVID-19 सुरक्षित रहा: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_महामारी_भारतात
3. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/statistics/ESG2016_0.pdf
4. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
5. <https://www.mhrd.gov.in/schemesschool>
6. www.MHRD.co.in

7. वित्त मंत्रालय श्रीमती. 29 जानेवारी 2021 रोजी निर्मला मीतारामन प्रकाशन अहवाल
8. www.google.com.in

दी का
त महोत्सव

कांतीसूर्य जगद्ज्योती महात्मा बसवेश्वर

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत विरादार
संपादक
प्रा. डॉ. वयुवान केरवाजी मोरे

SIDDHI
PUBLISHING HOUSE

(National Publication)
Nanded, Maharashtra (India)
website : www.widraj.com

Dr U.L. Ulgale

dt. 30 Sep. 2022

२६.	"समाज सुधारणा चळवळीतील समतेचे दूत महात्मा बसवेश्वर"	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	२२१
२७.	क्रांतिकारी समाज सुधारक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	२२६
२८.	महात्मा बसवेश्वर एक आर्थिक विचारवंत	गणेश नामदेव घोडेकर	२३५
२९.	क्रांतिकारक समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर आणि शरण चळवळ	प्रा. प्रदीप बन्सीधर सिसोदिया	२४०
३०.	"जागतिक लोकप्रशासनात क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान : एक प्रशासकीय संशोधनात्मक अभ्यास"	डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	२५१
३१.	महात्मा बसवेश्वर आणि कार्ल मार्क्स	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२५७
३२.	क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वर महाराज	Dr. Manjushree Sanjay Dole	२६३
३३.	महात्मा बसवेश्वरांचे समाज सुधारणावादी विचार आणि कार्य	प्रा. डॉ. शेकीबा परशुराम डोले	२६९
३४.	जगभरातील मान्यवरांच्या तर्फे महात्मा बसवेश्वरांचा जीवनगौरव	भोसले भागवत ज्ञानोबा	२७८
३५.	महात्मा बसवेश्वरांचे वचन साहित्यातील योगदान	भोसले वर्षा ज्ञानोबा	२८५
३६.	महात्मा बसवेश्वरांचे जीवनचरित्र : एक अभ्यास	प्रा. एस. एन. घांडे	२९२

Mahatma Basaveshwara's Thoughts of Non-Violence

Dr. Nalini Avinash Waghmare

Assistant Professor (History)

Nehru Institute of Social Sciences, Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

INTRODUCTION :

In India in Medieval period Bhakti movement took place. In Karnataka under the leadership of Basaveshwara Vachana movement took place. Along with Basaveshwara and other Shivasharanas participated in Anubhava Mantapa and wrote the Vachanas. These Vachanas are guiding principles to all from 12th century to 21st century. Those who wrote Vachanas called them as Vachanakara.¹ Basaveshwara, Allamaprabhu, Akkamahadevi, Chennabasavanna, Siddharameshwara are the eminent Vachanakaras of Vachana movement. Anubhava Mantapa was established in Basavakalyan in Karnataka. It is open to all without considering the caste, colour, community and sex. The Shivasharanas and Shivasharanis participated in Vachana movement. Vachanas are written in simple Kannada language. These Vachanas focus on socio-economic, religious and spiritual principles. These Vachanas teach us liberty, equality, fraternity and social justice and Non-violence. These Vachana movements brought all men on one platform. It removed the difference among men and women. Establishing Humanity is the basic aim of Vachana Movement.² And Basaveshwara and Shivasharanas advocated the Non-violence in their life and

¹ Nalini Waghmare, Historical Importance of Basaveshwara's Vachana Sahitya, Ekvira publicity, Pune, 2017, p.149.

² K.R. Basavaraja, Basaveshwara, His Life, Vision and Work, Someshwara Publications, Dharwar, 2001, pp.564-565.

नाही. मूर्तिपूजा सोडून द्या. अनावश्यक खर्च करू नका. काल्पनिक स्वर्ग-नरक यावर विश्वास ठेवू नका. सदाचार स्वर्ग आहे. अनाचार नरक आहे. देव घर गाव सोडून अन्यत्र भटकू नका. शेत पावन भूमी आहे. कष्टाची भाकरच महाप्रसाद आहे. जिवंत नागाला मारून चित्रातल्या नागाची पूजा करू नका, विसंगत व्यवहार सोडून द्या. निसर्ग नियमा प्रमाणे देह धर्मा प्रमाणे वागा. अनावश्यक देहाला त्रास देऊ नका. चारित्र्य सांभाळा. दासोह करा. गरजेपुरती संपत्ती बाळगू नका. फुकटचे कोणाला काही देऊ नका. फुकटचे कोणाचे काही घेऊ नका. दानधर्मा पेक्षा दासोह महत्त्वाचा आहे. शिक्षण घ्या, वचने लिहा, वाचन साहित्य वाचा. ज्ञानी व्हा, नैतिक बना, विवेकी बना, स्वतःमध्ये बदल करा. स्वतामधील दोष दूर करा. कर्मकांड दूर करा. स्वतःची स्तुती करू नका अशी सहज साधी शिकवण वसवण्यांनी दिली. आम-आदमीने ती आत्मसात केली आणि आचरणात आणले.

संदर्भ:

1. mr.wikipedia.org
2. esakal.com
3. नागोराव कुंभार, (संपादक), विचार शलाका महात्मा बसवेश्वर विचार विश्व, विशेषांक.
4. संजय कोंडाले, अध्यक्ष शिवा कर्मचारी महासंघ तथा मराठवाडा अध्यक्ष शिक्षक परिषद, नांदेड.
5. सोलापुरे राजशेखर, २०१६, आधुनिकतेचे अग्रदूत महात्मा बसवेश्वर, लातूर: अरुणा प्रकाशन.
6. सोमनाथ रोडे, सामाजिक क्रांतीचे जनक व महात्मा बसवेश्वर, लातूर: विद्याभारती प्रकाशन.
7. महात्मा बसवेश्वर कार्य आणि कर्तृत्व, जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद.
8. स्वामी डरेस सदाशिव, २०१६, बसव बोध सोलापूर: विविध प्रकाशन.
9. बसवराज मलशेट्टी, (मुख्य संपादक) शरण आंदोलन बसवपत्रा आणि नवनिर्माण घोरण, बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान भालकी, जिल्हा विदर.

"जागतिक लोकप्रशासनात क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान : एक प्रशासकीय संशोधनात्मक अभ्यास"

डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे

संशोधन मार्गदर्शक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय
उदगीर जि. लातूर

प्रस्तावना(Introduction):-

विश्वात नव्या पर्वाची, संविधान आणि संसदेची निर्मिती, लोकप्रशासनाचा सर्वप्रथम उदय व विकास क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वर यांनी 12 व्या शतकात घडवून आणले. केवळ बोलून कार्य करणे नव्हे तर प्रत्यक्षात कार्य मगच बोलणे याप्रकारे महात्मा बसवेश्वर यांची विशेष ख्याती होती. सखोल अभ्यास, चिंतन व सातत्याने मनन करणे, सर्व धर्मीय करोडो शरण - शरणींना अनुभव मंदप या (भारतीय संसदेच्या) विचारपीठाच्या माध्यमातून प्रशिक्षण, उपदेश, मार्गदर्शन, शिस्त, संस्कार, विविध स्पर्धेत आणि निर्णय -प्रश्न -उत्तर प्रक्रियेत सहभाग सर्वांना द्यायचे उदा : स्त्री असो वा पुरुष, यांना समान स्थान, संधी, मुक्त स्वातंत्र्य, हक्क महात्मा बसवेश्वर यांनी बाराव्या शतकात प्राप्त करून दिले. बारावे शतक हे ऐतिहासिक, नवनवीन क्रांतिकारी चळवळीचे व परिवर्तनाचे शतक म्हणून ओळखले जाते.अहिंसेचे, समतेचे, विद्रोही संत, विकास परिवर्तक,समाजाचे आद्य प्रवर्तक, कुशल शासक व प्रशासक म्हणून महात्मा बसवेश्वर भारतच नव्हे तर संब्रंध जगात परिचित आहेत, हे कोणालाही नाकारता येत नाही. आजही अमेरिका, इंग्लंड, स्विडन, रशिया, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, चीन, हॉंगकॉंग, जपान व इतर देशात महात्मा बसवेश्वर यांचा अश्वरूढ पुतळा, त्या त्या देशातील चलनावर महात्मा बसवेश्वर यांचे छायाचित्र, संग्रहालय, उद्याने, अभ्यास संशोधन केंद्रे स्थापन करण्यात आल्याचे संशोधन अभ्यासातून पहायला मिळते. हे

भारतीयांसाठी खूपच आनंदायी बाब आहे. भारतीय शासनाने देखील इतर राष्ट्रप्रमाणे महात्मा बसवेश्वर यांच्या जीवनकार्य इतिहास 135 कोटी तरुण पिढीपर्यंत पोहचवले पाहिजे. असंख्य प्रमाणात ग्रामीण व शहरी तसेच जिल्हा स्तरावर महात्मा बसवेश्वर संशोधन केंद्र, संग्रहालय, दरवर्षी जयंतीदिनी भारतभर भव्य व्याख्यानमाला, निबंधमाला, वक्तृत्व स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा आयोजित करण्यात यावे. निश्चितच सध्या विविध समाजात धार्मिक वाद व प्रशासनात, राजकारणात निर्माण झालेली भेदाभेद, विषमता, भ्रष्टाचार, दसरदिरंगाई, लालफितशाही, असहकार्य भावना, द्वेष, अन्याय, अकार्यक्षमता, अशांतता, बेकारी, कृषी समस्या, पर्यावरण समस्या, प्रशासकीय नियोजनातील अभाव आदी हजारो समस्या, अनिष्ट प्रथा कायमचे नष्ट होऊन नवा समाज, प्रशासन, सुशासन निर्माण व्हायला कदापि वेळ लागणार नाही. येणाऱ्या काही काळात भारत देश हा "महासत्ताक" देश म्हणून नावारूपास येईल.

संशोधनाचा हेतू / उद्देश (Purpose):-

1. महात्मा बसवेश्वर यांच्या वचनसाहित्य प्रसार जागतिक स्तरावर करणे.
2. जागतिक लोकप्रशासनातील महात्मा बसवेश्वर यांचे योगदान आभासणे.
3. महात्मा बसवेश्वर यांच्या बाराव्या शतकातील सामाजिक, प्रशासकीय, धार्मिक, तात्विक, - तात्विक, नीतिमत्ता, दासोह, जागतिक प्रथम आंतरजातीय विवाह, स्त्री मुक्ती व समानता आदीचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.
4. बारावे वे शतक आणि आजचे म्हणजेच एकविसावे शतक यातील तुलनात्मक अध्ययन करणे.

गृहीतके (Hypothesis):-

1. महात्मा बसवेश्वर यांचे लोकप्रशासन विषयक विचार देशातील तळागाळातील लोकां पर्यंत पोहचत आहे.

2. महात्मा बसवेश्वर यांचे ऐतिहासिक "वचनसाहित्य" जागतिक पटलावर पोहचलेले आहे.
3. भारतीय शासन व आंतरराष्ट्रीय शासन महात्मा बसवेश्वर यांच्या विचारप्रणालीचा प्रसार आणि प्रचार व्यापक करण्याकडे लक्ष्य केंद्रित करित आहे.

जागतिक : लोकप्रशासन दृष्टीकोन (Global :Public Administration Approach):-

जागतिक विश्व प्रणेते व आदर्श प्रशासक, तत्वज्ञ म्हणून क्रांतिमूर्त्य महात्मा बसवेश्वर यांना ओळखल्या जाते. 12व्या शतकातील ऐतिहासिक क्रांती संबद्ध विश्वात परिचित आहे, कोणीही विसरू शकणार नाही. बसवेश्वर यांनी वचनसाहित्याच्या माध्यमातून नवसमाज क्रांती, अनुभव मंडप (सध्याची भारतीय संसद), ख्रिंयांना सामान दर्जा, स्वातंत्र्य, मुक्त जीवन, आंतरजातीय विवाह पद्धतीचा अवलंब विश्वात सर्वप्रथम अमलात आणणे, समतेचा संदेश, पारदर्शक प्रशासन, बंधुता, समान न्याय, राष्ट्रीय एकात्मता भावना, श्रमाचे महत्व, शेतमजूर व कामगारांना पुरेसे वेतन, कार्यविभाजन, वेळेचे महत्व तसेच अंधश्रद्धा निर्मूलन, सामाजिक विकारा, आर्थिक विकास प्रक्रिया, शिस्त व आदेशाचे पालन, प्रोत्साहन, मार्गदर्शक भूमिका, प्रभावी नेतृत्व सिद्धांत, दासोह सिद्धांत, मानवतावादी, नीतिमत्ता विषयक दृष्टीकोन, कृषी - संसाधने, आर्थिक कोष संरक्षण, राज्य जनकल्याण हित, सर्व समाज घटकांचा विकास, प्रशिक्षण व नियमावली, शांतता, कायदा निर्मिती प्रक्रिया, घोरण निर्मिती आराखडा, अर्थसंकल्प नियोजन, सैन्य प्रशासन विकास, आर्थिक उत्पन्न व खर्च यावरील प्रभावी नियंत्रण, काटकसर, स्त्री - पुरुष समानता, विधवा, कुपोषित, अनाथ बालके, वृद्धाश्रम निर्मिती व विकास आदी बाबी लोकप्रशासन दृष्टीकोनात समाविष्ट केल्याचे दिसून येते. ते पुढील वचनातून पाहता येईल.

"जुलूमांचा सुळसुळाट होता, मोकाट मारेकरी

अन्यायाच्या खाईत होती, गरीब जनता सारी

महात्मा बसवेश्वरांच्या वैश्विक क्रांतीने नवा चमत्कार घडवीला

समाज मनातील प्रशासकीय - मानवतेचा साक्षात्कार झाला

विश्वाला मिळाला आद्य समाज सुधारक,

दिशादर्शक केली समाज सेवा

महात्मा बसवेश्वर भूतलावर अवतरले तेव्हा

जागतिक पहिले अनुभव मंटप (संसद) संपूर्ण विश्वाला लाभले.

स्त्रियांना नव्हती प्रतिष्ठा, दर्जा सगळीकडे होता अंधःकार

जातीजातीच्या कळपात होता चौहीकडे हाहाकार

यावेळी सर्व अबलांना, दिन दुबळे, अनाथ, विधवा स्त्रियांना नवा

प्रकाश देऊनी केला जाहीर सन्मान सन्मान

स्त्रीमुक्तीचा उद्धारकर्ता, उत्तम प्रशासक,

जनकल्याणाचा महामेरू विकासरत्न

महात्मा बसवेश्वर : महात्मा बसवेश्वर."

जागतिक संविधान निर्मितीमध्ये महात्मा बसवेश्वर यांनी लिहिलेल्या वचन साहित्यातील अनुभव मंटप, दासोह सेवा, अनेक तत्व, सिद्धांत, दृष्टीकोन आणि प्रशासकीय व आर्थिक, सामाजिक, राजकीय तसेच धार्मिक संकल्पनांचा समावेश असलेला संशोधन अभ्यासातून निदर्शनास येते. थोडक्यात समाजक्रांतीचा केंद्र बिंदू म्हणजेच समतावादी धोरण तर प्रशासकीय पारदर्शकता, अंमलबजावणी व प्रभावी नियोजन प्रक्रिया म्हणजे महात्मा बसवेश्वर यांचे आदर्श लोकप्रशासन दृष्टिकोन होय.

समस्या (Problem):-

1. महात्मा बसवेश्वर यांचे विविध विचार किंवा दृष्टीकोन तळा - गाळा पर्यंत पोहचविण्यात भारतीय शासन तत्पर दिसून येत नाही.
2. भारतातील शासन इतर महापुरुषांच्या विचाराप्रमाणेच बाराव्या शतकातील वैश्विक युगपुरुष महात्मा बसवेश्वर यांच्या लोकप्रशासन

क्रांतीसूर्य जगदज्योती महात्मा बसवेश्वर / २५४

सिद्धांत प्रत्यक्ष अमलात आणण्यात म्हणावे त्या प्रमाणात भर देताना दिसून येत नाही.

3. केंद्र - राज्य आणि जिल्हा शासन यांच्यात समन्वयाचा अभाव पहायला मिळतो.
4. भारतात जातीय शासनाचा मोठा राजकीय प्रभावामुळे महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार पडद्याआड ठेवल्याचे संशोधन अभ्यासातून निदर्शनास येते.
5. भारतीय शासनापेक्षा परकीय देशात महात्मा बसवेश्वर यांच्या विचारप्रणालीचा अंगीकार समाधानकारक दिसून येते. मात्र भारतात अभाव पाहायला मिळते.

उपाययोजना (Solutions):-

वरील विविध समस्या विचारात घेतल्यानंतर त्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पुढील काही प्रमुख उपाययोजना भारतीय व जागतिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. ते खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. महात्मा बसवेश्वर यांनी लिहिलेल्या सर्वच वचनांचा प्रसार व प्रचार व्यापक प्रमाणात करण्यावर भारतीय शासन आणि प्रशासनाने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.
2. बाराव्या शतकातील ऐतिहासिक क्रांतीचे यथार्थ चित्रण व माहिती समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचविण्यात भारतीय शासनाची भूमिका प्रभावी असणे गरजेचे आहे.
3. केंद्र - राज्य व जिल्हा, ग्रामीण स्तरावर शासनाने महात्मा बसवेश्वर यांच्या प्रशासकीय व सामाजिक आणि इतर दृष्टिकोनाशी संबंधित विविध कार्यक्रम, स्पर्धात्मक परीक्षा, पथनाट्य, एकांकिका, निबंध स्पर्धेचे आयोजन भारतीय शासनाने करावे.

क्रांतीसूर्य जगदज्योती महात्मा बसवेश्वर / २५५

४. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महात्मा बसवेश्वर यांच्या वचनसाहित्य व लोकप्रशासन सिद्धांताची माहिती सर्व देशातील शरण - शरणी यांना व्हावी याअनुषंगाने प्रभावी भूमिका व यंत्रणा भारतीय शासनाने घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.
५. शहरी भागाप्रमाणे ग्रामीण भागात देखील भजन, भारूड, पोवाडा, व्याख्यानमाला, चित्रपट, चित्ररथ, गीतगायन आदीच्या माध्यमातून महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार, संदेश, वचनसाहित्य विषयी सखोल माहिती शासनाने योग्य नियोजन करून करोडो जनतेला द्यावी.

समारोप (summary):-

अशाप्रकारे क्रांतिसूर्य, आदर्श प्रशासक, महामंत्री, समाजसुधारक, महापुरुष, विश्वत्र महात्मा बसवेश्वर यांच्या लोकप्रशासन व इतर सर्वत्र दृष्टीकोन, सिद्धांत, तत्वे, वचनसाहित्य आज आधुनिक युगात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय शासन स्तरावर प्रत्यक्ष उपयोगात येत असल्याचे संशोधन अभ्यासातून पहायला मिळते. ही एक ऐतिहासिक क्रांती आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):-

भारतच नव्हे तर संबंध विश्वागोल संविधानात देखील महात्मा बसवेश्वर यांच्या "काय कवे कैलास, वचनसाहित्य व लोकप्रशासन आणि मूल्य, तत्वे समाविष्ट झालेली दिसून येतात. ही बाब भारतीयासाठी सुवर्ण व ऐतिहासिक आहे. हे कोणालाही नाकारता येत नाही. विश्वातील युवा पिढीने महात्मा बसवेश्वर यांच्या विचारप्रणालीचा स्वीकार किंवा अंगीकार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

महात्मा बसवेश्वर आणि कार्ल मार्क्स

बाबुराव चोखाजी पाईकराव

(सहशिक्षक) कै. बाबुराव देशमुख मार्क्स व उच्च माध्यमिक विद्यालय, डोंगरकडा.
ता कळयनुरी जि. हिंगोली.

महात्मा बसवेश्वर हे बाराव्या शतकात होऊन गेलेले महानसंत, समाजसुधारक आणि तत्ववेत्ता होते. आपल्या अलौकिक ज्ञानाचा व बुद्धीमत्तेचा उपयोग त्यांनी सामाजिक सुधारणेसाठी केला. ब्राम्हणेतर समाजास त्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी लढा दिला. अज्ञान, अंधश्रद्धा यावर मात करण्यासाठी मोलाची कामगिरी बजावली. समाजातील परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ते झगडत राहिले. त्यांच्या चळवळीचा केंद्र बिंदू माणूस होता. आणि माणसात समता घडवून आणण्यासाठी त्यांचे महान कार्य सुरु होते.

कायक वे कैलास ही त्यांची विचार सरणी माणसाच्या जीवनासाठी सांगितलेली मौलिक अशी देण आहे. संत बसवेश्वर यांचे 'कायक वे कैलास' हा विचार आणि कार्ल मार्क्सचा 'साम्यवाद' या दोन विचारांचे सार यातील साम्य शोधण्याचा एक छोटासा माझा प्रयत्न आहे. थोडक्यात यांचे समीक्षण करू इच्छित आहे. याची समीक्षा करणे सोपे काम नाही. संत बसवेश्वर आणि कार्ल मार्क्स हे दोन्ही ही तत्ववेत्ते म्हणजे एक तत्त्वज्ञानाचा महासागर आहे. त्यांच्या विचारांचे समीक्षण म्हणजे जागतिक स्तरावर तत्ववेत्त्यांची ज्ञानासागरातून चमचाभर पाणी घेणे होय. त्यांच्या परिपूर्ण साहित्याचा शोध हा अशक्य आहे. तो परिपूर्ण असेल किंवा नसेलही पण जो साध्य झाला तो वाचणीय नव्हीच असेल, यात शंका नाही.

Musings on the Epic
Sharnbasva : The Scion of Mahadasoha

Edited by
S.G. Dollegoudar Patil

Ph.D., D.Litt.

Published by
Prasaranga, Sharnbasva University
Kalaburagi - 585 103 (Karnataka) - India

Musings on the Epic

Sharnbasva : The Scion of Mahadasoha

Editor : Dr. Sannabasanagouda G. Dollegoudar
Dean, Faculty of Languages,
Sharnbasva University, Kalaburagi
Mobile: 9482742094
E-Mail Id : sgdollegoudar@gmail.com

Rights : The Editor

Copies : 1000

Pages : 9+128=137

First Edition : 2022

Price : 400/-

Size of Paper : 1/8 size

Cover Design : Mallikarjun R. Patil

Printer : Sharanabasaveshwar Printing Press
Sharnbasva University Campus
Kalaburagi

Publisher : Prasaranga Sharnbasva University
Kalaburagi - 585 103
Karnataka - India

ISBN : 978-81-958459-3-4

Index

- 1 'My Prayer To Lord Sharanabasava A Saga of Life, Miracles, And Bliss
-Dr. Gore Vitthal
- 2 Deconstructive Explication of Sharnbasva:
The Scion of Mahadasoha An Epic
-Dr. B.O. Satyanarayanareddy
- 3 Faith, Devotion and Culture are Quintessence of the
Epic Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha
-Dr. Mallikarjunappa
- 4 The Epic Style and Poetic Dimension in S.G.
Dollegoudar' S Sharnbasva¹: The Scion Of
Mahadasoha-An Epic
-Dr. Akkamahadevi P. , Gulbarga
- 5 Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha a Spiritual
Epic
-Asst.Prof. Kaveri Kamshetty
- 6 Reading Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha
from a Marxist Perspective:
(An understanding of Basava-Kayaka and
Sharnabasava-Dasoha)
- Dr. Prakash Balikai
- 7 Sharnbasva : A Soul of Miracles
-Dr. Umakant S. Patil
- 8 Inter-Religious Harmny and Bhoothdaye in
Sharnbasva: The Scion Of Mahadaosha -An Epic
-V. R. Badiger

- 9 Sharanabasava, An Apostle of Peace -Prof. Mallikarjun Patil
- 10 Salutation to Sharnbasva A Study of Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha from the Prism of an Epic -Rajdeep Gub
- 11 Sharnbasva An Embodiment of Spirituality -Dr.N S Patil
- 12 Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha - A Saga of a Spiritual Hero - Dr. Devidas S Naik, M.A., Ph.D
- 13 S.G Dollegoudar' A Sharnbasva The Scion of Mahadasoha An Epic AnANalysis -Prof. Ashok Hulibandi M.A., Ph.D
- 14 Faith, Devotion and Culture in the epic Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha -Dr. Mallikarjun Patil
-Kaveri Kamshetti
-Sunita Patil
- 15 Sharanabasva: The Scion of Mahadasoha as a great Epic
An Estimation of the Epic Sharanabasava: The Scion of Mahadasoha -Smt. Shakuntala Patil
-Usha S. Har

'MY PRAYER TO LORD SHARANABASAVA': A SAGA OF LIFE, MIRACLES, AND BLISS

Dr. Gore Vitthal

Assistant Professor and Head, Department of English
Shri Havagiswami Mahavidyalaya, Udgir, M.S.

Mobile: 8999173630

Email ID: dr.vitthalgore@gmail.com

An epic is a long narrative poem recounting the heroic deeds of the central character. It is a lengthy narrative of the hero who performs extraordinary action and deals with Gods or other superhuman forces and gives shape to the mortal universe for their descendants. The epic written by Patil, SGD (2022) titled as Sharnbasava: The Scion of Mahadasoha deals with the life, charity, miracles and bliss of the 18th century spiritual guru and saint named, Sharanbasaveshwara. He was an eminent teacher, philosopher and saint who dedicated whole of his life for the upliftment of common people in the society. Sharanbasaveshwara was one of the prominent Sharanas and Dasohis as per the Lingayat Dharma and 800 years long tradition of this religion after Mahatma Basaveshwara who formed this Veershaiva Pantha with the basic principle of Equality and Kayaka and Dasoha.

This epic mainly talks about the life and endeavours of Sharanbasaveshwara. As it is mentioned earlier that he is even now treated as the greatest ever Kayaka yogi and Dasohi. Let us try to understand these two terms first - Kayaka and Dasoha...

To investigate the term 'Kayakave Kailasa', it has two important words 'Kayaka' and 'Kailasa'. In Kannada language, 'Kayaka' means work, labour, and profession. It can be interpreted vividly; 'Kayaka' stands for dutifulness, karma, action, service, responsibility, commitment, profession, productivity, and so on. It indicates that 'Kayaka' has multiple meanings and can be used in different contexts. It reflects the meaning of spiritual life of an individual. In the course of time, the word 'Kayaka' expanded into economic, social, and ethical standards and created its own space in the domain of spiritual world. Attaining 'Kailasa' means 'Mukti' is possible only by the means of sincere commitment to work and worship. Patil (2022) defines 'Kayaka' as, "Any labour manual or mental. The fruit of such labour becomes a worthy offering to Guru (teacher), Linga (God) and Jangama (holy mendicant or any living being) only when it is earned in the honesty of labour". (P-536)

In the lexicography of the epic, Patil (2022) provides the meaning of the word 'Dasoha', "According to Basava, 'Dasoha' means selfless service to God, to Guru, the religious teacher, and the Jangama both in the sense of holy wonderer and all the living beings". Dasoha means charity. According to Mahatma Basaveshwara's philosophy of 'Kayakave Kailasa', each Sharana should do a Kayaka first and then he should prove to be a Dasohi. According to this philosophy, Dasoha means an individual who should treat work as worship selflessly and consistently not for the self but for the society. Dasoha teaches us a lesson of pleasure that you get after giving away something to others that you have. The concept of Kayaka and Dasoha, fundamentally introduced to remove the inequalities in society like cast, creed, religion, gender, and profession. Sharnabasaveshwara was a saint who strictly adhered to the principles of Mahatma Basaveshwara and put in his very sincere efforts to implement all these principles in his

life. This epic provides an account of the religious spiritual social and economic efforts put in by Sharnabasaveshwara to upgrade the lives of multiples in the society.

The epic successfully proves that Sharnabasaveshwara was the real hero and the role model for his choice of the path to break the feudalism in the society. He had great passion for serving the mankind; all 61 cantos in the epic successfully convey various episodes in the life of Sharnabasaveshwara, the epic also reveals that Sharnabasaveshwara keenly served the mankind of his time and preached what he performed in his life. He was the man of action, what he preached, he practiced, and what he practiced, he preached. This identity of Sharnabasaveshwara makes him unique as compared to other saints in the tradition of Lingayat Dharma.

The epic tries to bring out several episodes, miracles, and developments in the life of the saint. His efforts could eliminate inequality and bring out the best of the society is something which is beyond our imagination. In the following section, an attempt has been made to identify some of the important contributions of Sharnabasava in his lifetime based on the division of the epic in parts and cantos. In the structural point of view, this epic has five parts. The Part I titled as When The Divine Playfulness Unfolds has 13 cantos; Part II titled as The Fruits of the Divine Play has 9 cantos; Part III titled as Departure to Parvatabad The Fruits of The Divine Play has only 4 cantos; Part IV titled as Miracles After Miracles at Kalaburagi, The Miracles Yield the Fruits has the largest number of cantos i.e. 28 and the Part V titled as Miracles After Merger into the Cosmic Soul has 7 cantos only. The poet has provided a Prayer to the Lord Sharnabasava right in the beginning of the text and also provided an Epilogue to this epic at the end of the text. This structure of the epic follows the writing style of the conventional epics and gives adequate space for the necessary components here.

The epic begins with a prayer written by the poet, SGD P... appreciation of Sharanbasaveshwara. The prayer itself tells us the account of the greatness, bounties, philanthropy, miracles, and sainthood of Sharanbasaveshwara. In this paper, an attempt has been made to critically analyze the prayer which is provided by the poet right in the beginning of the epic. The analytical and interpretative method of research has been adopted to critically appreciate and analyze the prayer to Lord Sharanbasava.

The title of the prayer begins with the word 'My,' it shows the poet's personal association with the Lord revealing his possessiveness also. The poet offers his prayer from the bottom of his heart with a great sense of respect and gratitude for the same. The poet calls it 'My Prayer to Lord Sharanbasava.'

Right in the beginning of the prayer, the poet begins with the pronoun 'I' which stands for the poet himself.

I, thy Sharanbasava,

Honouring thee

My Sharanbasava.

Here the poet addresses to Lord Sharanbasava and reveals a great sense of honour that he has for the deity. The poet expresses his gratitude that it is the Lord who has given the poet an opportunity to write a few words in the form of this epic. His approach in the prayer also looks like a Kayaka. The poet has taken up a work of writing this epic; it is clear here that this mighty task would not have been possible without the blessings of Lord Sharanbasava. The poet pronounces that it is his first attempt to spread the message of the Lord with the rest of the world and

this endeavor would not be successful unless the Lord provides the shelter of grace to the poet. Then the poet says that he needs encouragement to write the saga of the life of the Lord and it is possible only when the Lord could bless him with the words of wisdom. Here one can notice that the poet surrenders himself to the Lord and expresses his feelings and emotions with full devotion which would not reflect in terms of words unless the Lord gives him the practical bent of mind to write it in His admiration.

In the next expression, the poet seems to be submissive when he says,

Lyrics! Pieces of my prayers!
or mere babblings of an infant!
Call them thou
whatever name thy may!
Your life I wish
would be carved in words
though makes no difference
to thou, but for me
You live there in verse
though blank, but forever.

Here, it is indicative that the poet is very much zealous to put in his sincere efforts to write an epic on this great soul and the whole world knows the greatness of his acts throughout his life. Here the poet's imagination flourishes when he says,

You visited me many moments
in nights fused with mystical moist.

The poet is always very much eager to have the Darshana of Lord. All these expressions are very apt and suggestive; when the poet becomes submissive and says whatever task he has taken up, it was the result of the inspiration that he received from his Lord. The vote of trust that he has in the powers of Sharanabasava inspired him to take this writing endeavour.

The poet also talks about the mightiness of the Lord when he says,

Thou carried world within you
giving glimpses and flashings.

This expression shows the extreme capacity and power of the Lord; it can also be interpreted as the Lord represents the whole world and vice versa.

In the next expression when the poet says,

Succulent were those moments
as I love them from inside
and carry them within
covering them with shades of my heart.

This expression tells us about the poet's complete surrender to the deity. His love for the Lord from the bottom of his heart becomes the most elevated place because of the feeling. The poet attains the pinnacle when he expresses the unbreakable vote of trust in the Lord and admires his actions time and again. The poet says that Lord Sharanabasava is the only ray of hope, He is the only light in their life. Here the light symbolizes knowledge and upliftment in the life of the common people and their followers.

In the following expression, the poet admires the art of giving of his Lord. For being a Dasohi, first it demands being a Kayaka yogi. Shamabasava was the votary of Mahatma Basaveshwara. Sharnabasava followed all the principles of the Lingayat Dharma in his life and proved that he remained to be the greatest ever Kayaka yogi and Dasohi so far. His action, preaching and personal involvement in the mundane problems of the common people made him a great votary of the principles of equality, Kayakave Kailas and Dasoha.

In the next expression, the poet has very beautifully conveyed reciprocal action. He writes,

You love planet this,
so also does the earth you.
The shooting stars
falling on the earth
are like kisses on your forehead.

This expression attains the pinnacle when the poet says that the Lord loves the common men and women and in return everybody loves him so much. His service to man teaches us the lesson of Kayaka, so everybody talks about the gift that he has received from the Lord in the form the art of writing. This epic is all possible because of Lord Shamabasaveshwara who has gifted a few words of wisdom to compose such a realistic long narrative poem on the life, bounties, miracles, and bliss in the life of Sharnbasava.

In the next expression, the poet talks about the inadequacy, he writes,

How do I pray you?
I find ways inadequate!
forms insufficient!
time enough not!
words too weak!
and similes look ineffective!

It shows that the poet finds himself in clutches and short of words to admire the mighty contributions and miracles of Lord Sharna Basava. The poet also says that since he came to this mortal world, the grace and blessings of the Lord held him gently ever since he took his first breath. Later the poet continues to say that the inspiration that he got from the Lord has well-equipped him to write this epic in praise of the Lord Sharanbasava. Here the poet says,

You clapped and cheered
and praised
when I conquered
my dream paths!
Thy words mended my words.

Here, the poet surrenders himself to the Lord and his mightiness. He frankly admits that the sense and ability of writing this epic was only because of the grace of the Lord. Whatever he could do in the course of time and write a few words in praise of the Lord are not actually written by the poet himself, but the Lord obliged him to do so. It is purely the result of the blessings and extraordinary power of the Lord Sharnabasaveshwara.

In the next expression, the poet makes a comparison of his hands with the generous hands of the Lord. He says,

My Lord your hands
are more generous
and gracious
than anything else
your grace is the cause
for all that I am today.

In this expression, the poet does not take any credit of being a poet or anything else; moreover, the poet surrenders and says that it was all possible because of the blessings and grace that he received from the Lord. Towards the end of the prayer the poet says,

A garland of my devotion
dedication
and soulful submission
in a form called epic!
Accept it my Lord
as a humble pie from thy
little living being.

This is how the poet concludes his prayer and calls his epic a garland which adorns the mighty image and life of the Lord. He offers whole of his contribution in the form of writing to the Lord and shows his devotion and dedication for the work, which he has accomplished with the grace of Lord.

This is how the poet begins with his epic on Lord Sharanbasaveshwara, the scion of Mahadasoha. The poet is thankful to the Lord for giving him good health and cheerfulness to do this mighty work in many years together. He wrote what the Lord dictated him to write in this epic. Indeed, what the poet has attempted and accomplished is commendable and an enormous work in terms of its theme and expressions. This epic tries to establish the divine ways of the Lord in human life. The poet's deep and abiding faith in Lord Sharnbasava is indicative throughout the prayer as it focuses and revolves around the life, miracles, and bliss in the life of the saint who was of a very high stature. The poet has deep respect and reverence for the deity and same is found among the people in the society. As the prayer addresses the Lord; correspondingly it also justifies the appreciation of the Lord in all five parts and 61 cantos which reflect the life, contributions, miracles, and bliss in the life of Sharnbasava. Finally, the poet says that the courage that he personally could gather to deal with these philosophical implications of writing this epic is all possible because of the encouragement that he received from Sharnbasava.

To conclude, one can say that this epic is characterized by its universal appeal, artistic expressions, and the spiritual and eternal pleasure that it has provided throughout. The aesthetic pleasure and values of Lord Sharanbasaveshwara help us in every step of our life. The poet has very effectively characterized all this in the epic which will certainly benefit and elevate common people of the society from their mundane life. The poet has excellently portrayed the image of Sharanbasaveshwara in addition to which he has also given an operative expression to the vision of Sharnbasava with all creative faculty possible to the poet. So, it is all clear that the present epic has a vast setting starting with the birth, bounties, miracles, and bliss in the life of the hero till He merges with the cosmic Soul. All these stages

in the life of the visionary have been penned poetically and skillfully by SGD Patil which is praiseworthy. This effort will be a torch-bearer to the people of the present generation.

Primary Source

Patil, S.G.D. Shambasava: The Scion of Dadasoha - An Epic.

Shambasava University, Kalaburgi. 2022. P.1-5.

———, P.534.

———, P.556

Dr. Sannabasanagouda G. Dollegoudar Patil was born on 15th January 1961 in the Patil's family to Sri.Goudappagouda Patil and Smt. Kasturi Patil in the erstwhile Dharwad district. He has substantially contributed to language, literature and criticism. Through his two epics, one a translation and another a creative work on the life and deeds of Sharanabasva, he has given the readers a spiritual feast and an honest portrayal of the saint's life. He has rendered services to the society in different forms, being a incisive translator, keen editor, a prolific author, a passionate teacher, an

able administrator, a vibrant researcher, an astute speaker, a member of several professional organizations, and above all a true follower of the Sharana philosophy.

He got the first rank in post graduation in English Literature and was bestowed upon the Ph.D. degree on the epitomic work on Veerashaivism, the Sunya Sampadane, from the Gulbarga University, and secured First Class from Karnataka University, Dharwad in graduation with English as the major subject.

He has organized National and International Seminars and Conferences, presented and published nearly 100 plus papers, chaired sessions, participated in panel discussions both in India and abroad, and has been the Founder Editor and Member of the Editorial Board of various Journals, and also has given radio programs reciting self translated poems of other Indian languages on the eve of Republic Day celebrations in a Poets Meet on AIR broadcast across the state from all the stations.

He worked in various capacities and earned rich experiences in the capacity of NSS and NCC Officer, Member of Academic Council of the Gulbarga University and Research Council Member, Sharnbasva University, and also worked as Member of BOS, BOE of both the universities, in addition to Akkamahadevi Women's University, Vijayapur. He is also a Research Guide and adjudicator of Ph.D. thesis.

He served as the Principal of four premier colleges of Sharanabasaveshwar Vidya Vardhak Sangha, and took them to the region's preeminent colleges and strived to infuse the academic quality, contributed to augmentation of infrastructure and for the financial empowerment. As a Member and Assessor of NAAC Peer Team, he has put in genuine efforts in bringing a few colleges across the country including our own as well, into the ambient of excellence. His great contribution is amply demonstrated in the magnum opus work, the epic Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha, in addition to his other thirty noteworthy creative and critical works. This work is edited by him with his colleagues.

Presently he is working as the Dean of the Languages and Director of IQAC of Sharnbasva University, Kalaburagi.

This Epic is a great contribution to the literary tradition of Indian Writing in English and it is one of the modern epics. Moreover it is a modern 'religious' epic to be compared with Sri Aurobindo's Savitri and Arun Kolatkar's Jejuri and other similar epics. - Dr.V.R.Badiger

"The third instrument of study, Cypherscope is scarcely used. We have to recall in this connection, Roland Barthes's essay, The Death of the Author, wherein we learn that the author of the text dies the moment creating the work of art is completed. Later the text is given life by the reviews and interpretations of the critics only. But with regard to an epic, the poet dies even before the process of creating the text begins. He is mentally and intellectually dead and spiritually alive and conscious. The epic writer sheds his intellectually built-up personality and mind invoking the

succor of the Lord. The creator of the present epic, Dollegoudar, too prays to Lord:
Aid me to kneel down

to infuse all humility spread in the world (P.1).

The poet tones down his personality so much so that he becomes almost an infant with innocence and no prodding of his logical mind. So, he prays:

Lyrics! Pieces of my prayers!

or mere babblings of an infant! (P.2)" - Dr. B. O. Satyanarayanareddy

"The Veerashaiva religious practices are stressed through the importance given to Guru Linga and Jangama in every part of life. It also highlights again and again Panchachara, Satshala, Archana, Arpana and Anubhava. That's why it is the first epic in English on Veerashaiva tradition, perhaps only one." - Dr.Mallikarjunappa

"The great soul's miracles were always aimed at benefitting the greater good. His action of tilling a barren land into a land of fertility is one such example that reflects the superhuman power of the saint. What strikes the reader most is that Saint Sharan lived a humble life that was devoid of any superfluous self. He always wanted to convey the messages of equality, kindness and charity." - Rajdeep Guha

"The epic would be recited by devotees, studied by ardent research scholars with great deal of enthusiasm. The epic poet has carved out his name in the literary history of the land. As long as the saint Sharnbasva is adored by devotees so long as the epic and the epic poet Prof.S .G.Dollegoudar is remembered for his unique contribution" - - Dr. N S. Patil

"Dr. S.G. Dollegoudar's epic, Sharnbasva: The Scion of Mahadasoha is another wonder in the literary world. As in the modern context the epics are rarely written and also the grand themes are not available for the poets to compose the epics. That is why, the epics were written again and again on stories of Ramayana and Mahabharata in the Indian context." - Dr. Devidas S Naik

"The epic deals with the life, charity, miracles and bliss of the 18th century spiritual guru and saint named, Sharan Basaveshwara. He was an eminent teacher, philosopher and saint who dedicated whole of his life for the upliftment of common people in the society." - Dr. Gore Vitthal

"Dr.S.G.Dollegoudar is poet hidden in him for a long time. The poet has been inside of him, without revealing himself. The poet is not the man; the man is not the poet. Both are different. He did not know that there is poet in himself." - Dr. Akkamahadevi R. Badiger

"The epic is a great contribution to the modern literature. It finds its place in the comparative studies as well. Any researcher can seriously think of comparing Basavanna's Kaavya and Sharnbasava's Dasoha from various literary perspectives." - Dr.Prakash Balikal

Undoubtedly, it is a great contribution to the modern Indian English literature as it might be compared with Sri Aurobindo's Savitri, and other epics written, including a long narrative poem Jejuri by Arun Kolatkar, and also with T.S. Eliot's The Waste Land by other clinically read and studied scholars now and near future. - Dr. Ashok Hulibandi

ISBN No. : 978-81-958459-1-0

978-81-958459-1-0

**A Flight Of Women From Sita And
Draupadi To Modern Indian Woman**

Dr. Vitthal Gore

Assistant Professor & Head, Department of English
ShriHavagiswami College, Udgir, DistLatur (M.S.)

E-Mail ID: dr.vitthalgore@gmail.com

Contact: +91 8999173630

Abstract

The social and cultural norms have been set by a male-dominated society in such a way that women are systematically marginalized and are prone to injustice, suffering, and exploitation. An attempt has been made to present a critique on the portrayal of Indian women with a comparative approach about iconic women like Sita and Draupadi with the modern Indian woman as reflected in English literature. Each modern woman can learn self-respect and dignity from the miserable lives of Sita and Draupadi. Sita symbolises endurance and compassion, whereas Draupadi symbolises revenge and determination. They are relevant even today and continue to inspire modern women for striving hard in order to get their rights and comfort. The present paper looks into these issues from the feministic point of view and attempts to comparatively study a journey of womankind from Sita and Draupadi to the modern Indian woman.

Key Words: a flight of women, the status of women, modern Indian woman.

|| Ahilya, Draupadi, Sita, Tara, Mandodari |
Panchakanyasmarennityammahapatakanashanam ||

This is a well-known Sanskrit hymn that defines five ideal women from the Indian epics. It means that one should always remember the five ideal women named Ahilya, Draupadi, Sita, Tara, and Mandodari who are considered to be the destroyers of great sins. PanchaKanya means five virgin women who have played major roles in the making of Hindu culture as reflected in the epics - the Ramayana and Mahabharata. Ahilya, Sita, Tara, and Mandodari are the iconic women from the Ramayana and Draupadi from the Mahabharata. Among all the five ideal women, Sita and Draupadi form greater roles and importance; both of them are the epitomes of their respective personality facets. They were instrumental in the destruction of evil and anti-women elements like Ravana and Kauravas. Sita and Draupadi were the women who suffered a lot in their lives for none of their faults. They were suppressed and bullied by villainous males. These two heroic women from Indian mythology inspire the modern ideals of womanhood and feminism. Each modern woman can learn self-respect and dignity from the miserable lives of Sita and Draupadi. Sita symbolises endurance and compassion, whereas Draupadi symbolises revenge and determination. They are relevant even today and continue to inspire modern women for striving hard in order to get their rights and comfort. The present paper looks into these issues from the feministic point of view and attempts to comparatively study the journey of womankind from Sita and Draupadi to the modern Indian woman.

The iconic woman, Sita was the wife of Rama who was an exiled prince of Ayodhya. He was in exile for fourteen years just to keep up the promises of his father. His sense of gratitude to his father and his filial duty is an archetype not only in India but also for the entire human generation. He is called 'MaryadaPurushottam' which means a complete man with a great sense of his duties, responsibilities, and limits. In order to keep the promise of his father King Dasaratha to Kaikayee, Rama happily accepted the exile and left every royal luxury for fourteen years. In the course of exile, Sita disobeyed her brother-in-law, Prince Lakshmana, and crossed the borderline (LakshmanResha) which was personally drawn by Prince Lakshmana in order to protect her from any unexpected danger. Her disobedience brought her hardship and problems in life. In addition, she had to live forcefully in the aegis of Ravana for years together. The epic tells us the story of Sita, her sacrifice of royal life for the sake of her husband Rama, and her disobedience to Lakshmana, followed by a series of sufferings, penance, and purification. The conventional moral of the story is a woman has to obey or else she will suffer.

This epic has been debated and discussed at the international level several times and there was a common argument that the entire development in the life of Sita gives you an idea about the status of women in those days. It can be interpreted from the feministic point of view along with the contemporary modern approach. Dhunjal R. (2013) observes in his article that all men in India expect a wife like Sita or Savitri obedient, patient, and faithful. Most women in India follow the same line of thought throughout their lives. Dhunjal keeps on his argument and says,

“Modern-day Indian women put up with indignity and degradation from sheer economic necessity, being not trained for any profession. Taught from childhood that a husband's word is law, most find it easier to suffer rather than leave the security of the home to look for a job to support themselves and their children”. This is a typical Indian woman's temperament; they find themselves more secure and conformable in the company of a male; it may be in the form of a father, brother, husband, or son. The sense of insecurity and identity are the major reasons which make Indian women mentally and physically ready to suffer and bear any hardships in life.

Another iconic woman is Draupadi, the wife of Arjuna, one of the five Princes called Pandavas - Udhistir, Bhima, Arjuna, Nakul, and Sahdev. She got married only to Prince Arjuna who hit the moving target and won her in the swayamvara. After the success in the swayamvara, all the five brothers went back home together and wanted to give a surprise to their mother, Kunti. As soon as they entered the home and informed their mother about the surprise Mother Kunti asked all her sons to share among themselves equally whatever they had brought for her. In that critical situation, Draupadi kept silent and did not react to any hardship that came into her life. She obeyed her mother-in-law along with her husband and kept quiet. She is also called Panchali. Many interpreters misinterpret this reference and call her the wife of five brothers. It does not mean the wife of five brothers but she is called Panchali because her father was the King of Panchal State hence called PanchalNaresh. In the course of political action in the family, there was a widening rivalry between the Pandavas and Kauravas {Pandavas: the five sons of King Pandu and Kauravas: over a hundred sons of King Dhrutrashtra's}. In the course of time, both sides got into a conflict for the possession of the state and the situation compelled the Pandavas when Draupadi was gambled away by them. In the extreme situation, the Pandavas lost her in the game then she refused to be used like a commodity. She asked the Pandavas to declare war to restore her self-respect and their lost glory. The gambling winners, Kauravas forced them to be in exile for years together. Even in these critical situations, Draupadi kept silent with a volcano within, accompanied the Pandavas, and faced many adversities and sufferings in life. Her oath and silence worked as weapons and she continuously kept the idea of revenge alive in the minds of the Pandavas. She was a woman of determination and conviction. She inspired the Pandavas for revenge and created situations when they promised her to restore her lost dignity. So the conventional moral of the story is a woman needs a company of a man to maintain and restore her dignity and respect. This is the story of a woman who wanted to restore her self-respect as her natural right not by begging it to the oppressors but with confrontation and punishment. She never pleaded before anyone except Lord Krishana for anything whereas she put her efforts to make the situations in her favour. She made unsuccessful attempts to make everybody in the court to be aware of their duties and responsibilities but in vain.

Modern critics find certain feministic elements in the characters of Sita and Draupadi. In this respect, an attempt has been made to present a critique on the portrayal of Indian women with a comparative approach about the iconic women like Sita and Draupadi with the modern Indian woman as reflected in English literature:

There are a few Sanskrit lines about women kind in general

|| KayresiDasi, KarishuMantri |
RoopechaLaxmi, KshmayaDaridri |
Bhuktesu Mata, ShayanesuRambha |
ShatkarnaYukta, Kuldharmapati ||

These lines indicate how patriarchal society treated and dominated womankind in the past and made it a culture. Roughly translating these Sanskrit lines means that a wife should always serve her husband like a slave and she should be very dutiful to him forever, she should propose apt advice and keep herself beautiful as much as possible and look like Goddess Laxmi. She should forgive all the appalling sins committed by her husband wholeheartedly and should never raise a voice. She should serve him food like a mother and surrender herself to his will and wish like a prostitute. A woman who has all these qualities is considered to be a good wife according to Patriarchal society. In a nutshell, it seems that the male-dominated patriarchal society has always treated women for

convenience, comfort, pleasure, and gratification.

This is the actual predicament of women in India. They always feel insecure in the absence of a man who may be in any form like a father, brother, husband, or son. They are victims of dependence syndrome - father, husband, community, or religious group. This sense of insecurity and identity is deeply rooted in their psyche. The sense of dependency and lack of financial self-sufficiency is the fundamental issues making this happen for generations together. Here the question is that of their empowerment and self-sufficiency. The representation of their feminine sensibility can create awareness among them and create a space for an opportunity to express their predicament and need for empowerment through action, involvement, and creativity.

Once you have a minute of observation, we will realize that women in India are born free to be chained later. It gives you a clear picture of the status of women in Indian society. As a matter of fact, the status of women is always questionable. The dependency of women on others and traditional and conservative views of the male-dominated society make this issue more complicated and create discrimination in society. As pointed out earlier the lack of economic freedom leads to social discrimination. The social and cultural norms have been set by a male-dominated society in such a way that women are systematically marginalized and they are prone to injustice, suffering, and exploitation. Based on this discussion one can say that there are three types of women who have been suffering for generations together. The first type of woman is a very traditional and conservative type of woman who suffers even for no cause and fault and surrenders herself to the feet of a man. The second type of woman is bold and retaliates to the adverse situation. She is self-reliant and rebellious. Whereas the third type of woman is in between the conservative and modern women. She is neither fully traditional nor modern. She takes a stand based on the demands of the situation. There is one more category of women in our country; she becomes depressed, violent or self-destructive due to the pressure of the situations.

References

- Dhanjal R. Status of Women in India, <http://www.tribuneindia.com/2000/20000324/mailbag.htm>
- Rayappan, Lawrence Portrayal of Women in the Hindu Epics, Freiburg University, 2013, <http://www.countercurrents.org/rayappan110413.htm> Retrieved on 02.01.2022.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Vyasa#The_Mahabharata Retrieved on 9 July 2022.
- <https://www.valmikiramayan.net/> Retrieved on 15 July 2022.
- <https://www.countercurrents.org/rayappan110413.htm> Retrieved on 21 July 2022.
- <https://sanskrit.today/shloka-morning-2/> Retrieved on 1 Aug. 2022.
- <https://www.womensweb.in/2017/04/interpretation-of-virtues-of-a-good-wife/> Retrieved on 4 Aug. 2022.
- <https://www.legacy.com/us/obituaries/theledger/name/barbara-jeffries-obituary?id=8956851> Retrieved on 4 Aug. 2022.

IPR and Research Ethics

A glimpse of law and ethics for
academic and research writing

Editor
Dr. Vitthal Gore

IPR AND RESEARCH ETHICS

A GLIMPSE OF LAW AND ETHICS FOR
ACADEMIC AND RESEARCH WRITING

DR. VITTHAL GORE - EDITOR

Contents

<i>Foreword</i>	<i>vii</i>
<i>Preface</i>	<i>ix</i>
1. Importance Of Intellectual Property Rights And Plagiarism: An Analytical Study	1
2. Intellectual Property Rights And Plagiarism: A Researcher Perspective	8
3. The Role Of Plagiarism And Ethics In Research	14
4. Plagiarism: A Threat To Research Ethics	20
5. Research Ethics And Plagiarism	30
6. Academic Research And Publication Ethics	38
7. Ethical Issues In Research: An Observation	46
8. Online Educational Resources Must Safeguard The Core Credits Of The Creators	55
9. Challenges And Problems In Research Pertaining To Current Scenario In Tamil Nadu: A Practical Approach	64
10. Higher Education In India: Itself A Research Potential Sector	71
11. Basic Principles And Strategies To Do A Plagiarism Free Research	77

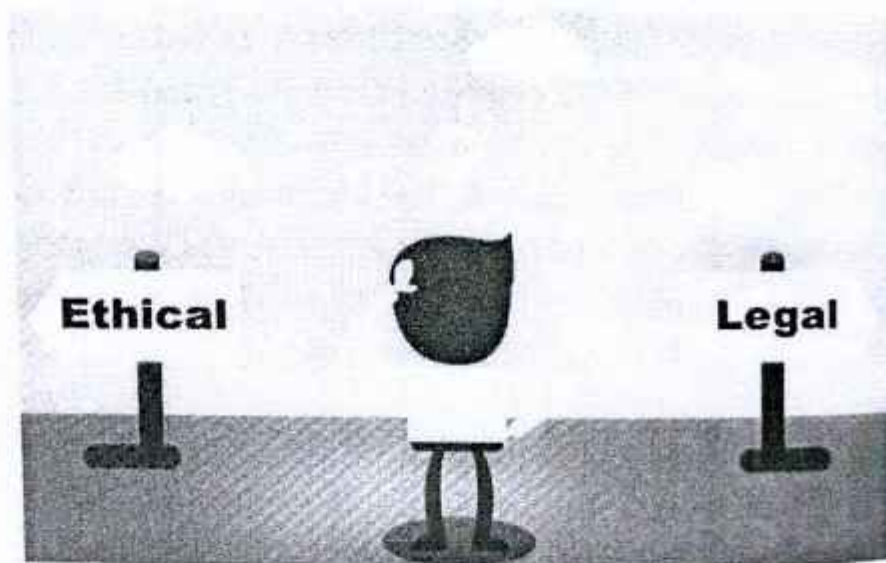
CHAPTER VI

Academic Research and Publication Ethics

Dr. Vitthal Gore

*Assistant Professor and Head, Department of English, Shri
Havagiswami Mahavidyalaya, Udgir, Maharashtra.*

Email: shmu2nptel@gmail.com

Be ethical, Follow the law

Courtesy: www.orvietocivica.files.wordpress.com/2018/08/ethical-legal-feature-1.jpg?w=768

...

...

As a researcher, academic research and publication ethics are expected to be followed. In fact, it is a burning issue of the present time. If an individual really looks at the entire academic research and publication scenario in our country, you will find that most of the research and publications have been a hidden treasure of the libraries. When we compare and contrast this scenario with the American, European and a few very top rated universities in the world; we will realize the status of research at the international front. So the present paper looks into the aspects related to academic research and publication ethics in general.

Research and publication ethics have to be followed in practical professional life. The title of this paper has two keywords – Academic Research and Publication Ethics. Whenever we look at research as a whole, it is found that any kind of research whether it is scientific research or else the research done in humanities or in any other domain of knowledge; it is a systematic investigation for pertinent information on a specific topic. For an academician, it is expected that when you are doing any research; it should be very systematic with a proper investigation for the pertinent information on the specific topic. In addition, it is expected to be very careful while doing an enquiry specifically through search for facts in any branch of knowledge that has been taken up for research. Sometimes a researcher really fails to talk about the facts, the kind of assumption that we have in the beginning and the conclusion that has been drawn at the end should justify each other. In between, a researcher is also expected to deal with some of the facts and reveal the facts to the person who is seeking knowledge from your research. So, in general one can say the kind of research that someone takes up is a kind of academic contribution from one's end to the existing stock of knowledge. A researcher always try his/her level best to make it for certain advancement in the domain knowledge because once the topic is taken up for systematic investigation, it will lead to certain conclusion. A researcher tries to retrieve the pertinent information as required for the specific part. S/he also finds out certain facts in this respect and tries to put forward these facts to somebody but beyond that as a whole one should look at the contribution which is an academic research contribution from the end of a researcher who will make certain advancement in the domain. It is actually a pursuit of truth and of course this is not only the pursuit of truth but a kind of pursuit of knowledge with the help of a systematic scientific study. A sort of observations that a researcher makes and undertake some of the experiments if at all the topic demands, and finally s/he comes to

findings and conclusion but a holistic look at it, will bring out all kinds of academic research demands commitment, involvement and an approach that leads to some ethical issues into consideration.

Actually, the term 'ethics' itself is a very vast branch of knowledge that deals with moral principles and the values of a group of people of a community or society or state or country. Professionally culture and civilization are not going to deal with it; rather the topic deals with certain moral principles in your professional life. Sometimes we come across a person who is morally strong or s/he is very ethical in her/his practices. It means that the moral principles or values that s/he has cultivated and nurtured in the course of time are the part and parcel of one's personality. The moral values or principles, a set of ethical standards that someone adopts and adheres makes the foundation of professional life. But in the course of time, what happens with these moral values and principles actually govern an individual's behaviour and his/her own conduct. An ethically strong person will reflect the same in his personality. If someone is morally sound, it also reflects in the way s/he conducts any kind of activity.

These days the quality of research is degrading day by day. In the numerical point of view, it is showing vertical growth but in the qualitative point of view it is decreasing radically. So this is really a matter of worry for all the academicians and researchers. Ethics and moral principles are separate branches of study. They are treated as a part and branch of philosophy that involves systematizing and defending and recommending concepts of right and wrong behaviour.

When you try to correlate ethics or the philosophical world of ethics, you will realize that they refer to the rules provided by an external source. Do you think that the ethics are really introduced by an individual no matter whether they are cultural or social or professional values or the family values? It means these are the rules which are promoted or provided by the external sources and resources; so it is the responsibility of an individual who may be a teacher or academician or researcher to adopt the code of conduct in his/her workplace and be a principled kind of person as far as teaching and research is concerned.

When you generally talk about the field of ethics and try to correlate this with aesthetics; you will realize that the field of ethics along with aesthetics concerned the matters of value and enhances the values of an individual. It means the field of aesthetics comprises the branch of philosophy called axiology. Philosophy is an abstract realm, if you don't want to get into that

but as a matter of fact without philosophy you cannot also live your own life.

Whenever we talk about ethics and values, I think we need to really consider certain codes of ethics. Now you can distinguish between what are the professional values and the personal values; once you are in a position to differentiate and distinguish between the personal and professional values then you will also have certain values called research values. Eventually, you come to a better understanding of distinguishing your personal life with the professional life. Whenever you talk about the code of ethics, you need to interrogate yourself when to take a stand on individual integrity, professional competence, confidentiality, objectivity, and professional behaviour. Now make an effort to dissociate the personal matters with the professional matters just try to separate it. Just try to dissociate by asking a question to yourself; what is the level of your integrity for the research activity, commitment, profession, competence and so on.

On this particular path of self-realization, improvement and development your professional competence will go up higher and higher. Similarly check your confidentiality when you work as a professional; as a researcher and how you really proved to be very objective and create a sort of objectivity in your own path of career. That will actually decide your professional behaviour altogether as a teacher, a researcher, and as an individual as well. If you correlate these things with your personal values and ethics and then your professional values and ethics automatically become the part of your personality which will grow day by day and your aura will automatically be realized by the people around.

Here an attempt has been made to discuss research ethics with the focused approach. As a matter of fact, what are we supposed to do; what are we supposed to remember; and what are we supposed to really follow and adhere in our personal life as a teacher, as a researcher and then you see the outcome will definitely be different as far as research ethics are concerned. All the research ethics that you really adopt in your personal academic research life whether you do a minor or major research project or PhD; we have a number of opportunities to involve these ethical values.

We undertake research projects, we have our own resources, we use multiple resources but now the question is how far you are committed for your own research and how far you are trustworthy while using various resources which are available at your desk because we are living in the highly sophisticated technologically advanced world. Already we have

completed two decades of the 21st century; technology, Internet, computer, laptop, Smartphone, all these digital products have really made this entire world as a Global Village. The whole world is well connected with the help of Internet today, so e-content is available, e-resources are available but now the question is - how far we are trustworthy while using these resources and when you really see that somebody is very ethical about the use of resources, automatically the outcome of research will also be equally good.

In addition, I will also discuss about the scientific misconduct and the kind of regulation which is introduced by the UGC that we have to follow while doing certain research and that is the reason that all of us are very careful about publishing our research papers in UGC Care Listed journals. We are very particular to see whether the journal is really doing the peer review process or not; we need to be so particular whether the researcher himself or herself has properly given justice to the topic or not. Actually, it makes a good researcher for the society, for the state, for the country. If you are ethically strong, automatically all these values will reflect in the kind of research that you undertake. Just to consider the research values is not sufficient; you need to actually adhere to these ethical principles in order to protect the dignity, and welfare of research participant. You might have heard about such kind of happening somewhere especially in the domain of science and technology that somebody has done research but unfortunately when the outcome is visible that a person is ignored and sidelined. He is not given any credit and automatically leads to the legal issue. The point is, these are personal codes of conduct; based on the respect for the self, others and all around. Unless it is really a very principled personality, how can others really expect from you that you will coordinate friendly and professionally to deal with the research matters.

Actually, several things are governed by the principles and assumptions underpinning the way individuals or organizations to conduct any research. A set of principles guide your research design and practice. Gradually an attempt has been made to discuss the core of research. So, these personal values and ethical values will be gradually continued with your research and academic values. So, the ethical considerations in research or any kind of research activity that you take up actually as a set of principles guide your research design and practices as well.

So, you have the research ethics which actually involve the application of fundamental ethical principles to research activities that you undertake. It also includes the design and implementation of certain research that you

take up towards the society and others. It also provides you a platform to use the resources and the research outcomes by keeping in mind the kind of scientific conduct and misconduct you do and the regulation of research as imposed by the law of the nation for any apex body like University Grants Commission and so on.

Now try to understand, the goal of ethics in research. Gradually an effort is made to expand the boundaries of this discussion and definitely by the end you will be fully convinced that we have to have a very appropriate professional approach while dealing with these things.

So whenever you talk about the goal of ethics you need to really look into this matter that the goal of ethics in research is to guide the researcher to evaluate several things that you have - what the researcher is going to do in his research means what are they searching; what is the research project taken up for study; what is the objective of research; are hypothesis being tested in the best way; are protocol being followed as expected for the respective research; what is the study undertaken by the researcher. In the interest of society, you need to count it whether the lights of the respective subject are being protected by an individual or not. Unless the researcher is going to address all these goals, the research will never proceed.

Let's try to highlight a few research ethics and now you could see the research ethics as a whole. Everybody knows 'honesty is the best policy'. Now question yourself how honest you are to yourself; how honest are you to others; how honest are you for your profession; how honest are you while reading; while doing any kind of research, whether it is for a research article or for a major or a minor research project. Your own research, ethical, moral standards will reveal the fact and lets you know where you really stand.

Let's talk about the informed consent, sometimes we do follow; we do learn a few things from others and we do give credit to them in the respective document; at least they are referred to in the bibliography or else in the reference section; in the works cited section but if at all you are going to use somebody's scientific formula don't forget to take the proper concern from the Individual; don't forget to give him the credit; don't forget to involve the person into your research activity. Similarly, be very ethical as far as beneficiaries are concerned; be very particular about the non-magnification of the person's identity; be very responsible for the kind of publications that you use because if at all you are getting benefit from.

We should be open minded and the most important thing in the research field is you should give due respect to the intellectual property rights.

Never get into the legalities, if at all you are not giving due respect to the intellectual property rights; may be a lateral stage you may be into a difficulty. How do you really justify your own research work and while giving credit to certain people, you are using their material, using their references, using their content, whether you are following the rules and regulations especially provided in the IPR and whether you are really conscious of plagiarism.

The United States of America has a unit called National Science Foundation and they have defined types of misconduct in 3 different categories what are these categories number

1. Fabrication
2. Falsifications
3. Plagiarisms

As far as the fabrication is concerned, it means making up the data or result; it means doing some sort of fabrication with either the data or the results which are actually the outcome of some other research; whereas you have falsification means to manipulating the research material. The research process or changing or omitting the data or the results which are the outcomes of the previous research done by somebody else and here you falsify the things such as the research is not accurately represented in the research record. It means all together you proved to be a kind falsified personality or a personality who has created some sort of falsification in the process of research. No one should ever fabricate, never falsify, never plagiarise. Plagiarism is presenting someone else work or the ideas as your own it means you claim that actually something belongs to somebody else but you claimed that this is your research outcome.

As far as intellectual honesty is concerned intellectual honesty in proposing, performing, and reporting research which actually referred to the honesty with respect to the meaning of one's own research. If you are intellectually honest, you will never falsify the matter; if you are intellectually honest, you will never fabricate the matter; if you are honest, you will never like plagiarism because these things are interconnected and of course it is expected that the researcher present in the proposal and the data honestly. If at all it is your own, s/he will claim that it is his own and he will communicate the best understanding of the work in writing and sometimes in verbal form also if at all needed when you develop your

DR. VITTHAL GORE - EDITOR

research paper, when you develop your thesis, when you write your thesis, you are responsible for everything.

References

Nimish Choudhary and Sara Hussain (2021) *Handbook of Research and Publication Ethics*, Bharti publications, New Delhi.

<https://www.who.int/activities/ensuring-ethical-standards-and-procedures-for-research-with-human-beings>

<https://www.stir.ac.uk/research>

<https://www.apa.org/monitor/jan03/principles>

<https://www.scribbr.com/methodology/research-ethics/>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4196023/>

<https://www.publichealthnotes.com/research-ethics-definition-principles-and-advantages/>

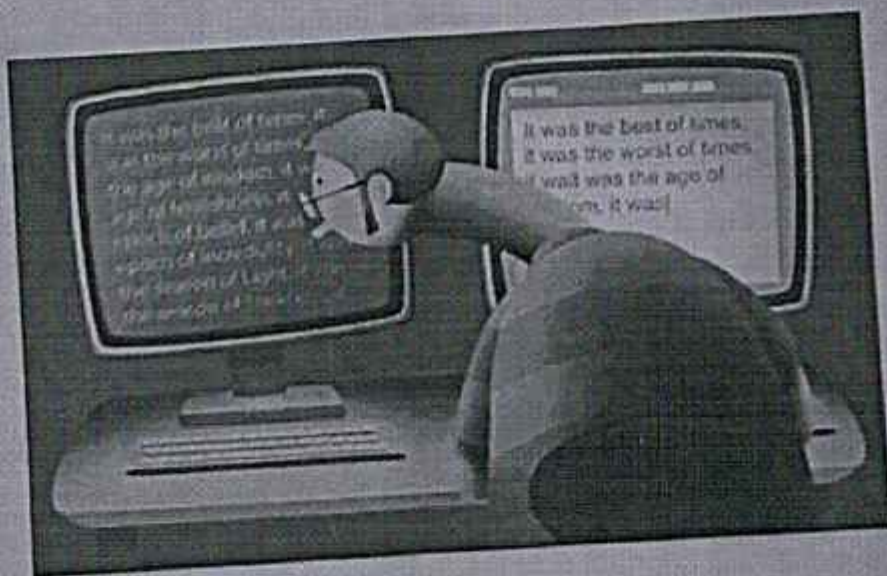
CHAPTER XI

Basic Principles and Strategies to do a Plagiarism free Research

Ms. J.D. Sampale

Assistant Professor, Department of English, Shri Havagiswami Mahavidyalaya, Udgir, Maharashtra.

Email: sampale.jyoti@gmail.com

Say No To Cut, Copy and Paste

Courtesy: <https://www.nbcnews.com/id/wbna32657885>

...

...

Copyright © Dr. Vitthal Gore - Editor
All Rights Reserved.

This book has been self-published with all reasonable efforts taken to make the material error-free by the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The Author of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Made with ♥ on the Notion Press Platform
www.notionpress.com

Plagiarism means to present someone else's concepts or ideas without giving any acknowledgement to the creator or without giving any credit to the creator. It is an academic misconduct of representing other's ideas as your own and not mentioning the original source. The main purpose of research is to add or discover or invent new ideas which will enhance the existing stock of knowledge. Plagiarism encourages original research and stop the tendency of merely copying or presenting other's ideas. This paper mainly discusses the foundational principles of Plagiarism and the strategies to avoid this unethical practice while conducting research in various academic disciplines.

Plagiarism is an act of directly or indirectly copying/quoting/paraphrasing other's ideas as your own without mentioning or using the source. It is a kind of offence and liable for punishment under the intellectual copy right laws. It is always good to be careful of citing and mentioning the source of the content in a proper methodology and ethical ways. Commonly plagiarism occurs in many ways like direct plagiarism, self-plagiarism, accidental plagiarism, complete plagiarism and patchwork plagiarism. In the world of digital technology, it is easier to detect plagiarism. New researchers must know about it and take steps to prevent it.

Basic Principles of Plagiarism

Plagiarism matters concerning the following attributes. Here are a few specific principles of plagiarism that matters in academic and research arena.

Understanding the wider knowledge

True purpose of education is to enhance the understanding of life and the world and this is possible only when a researcher studies deeply about the particular subject. True research invents new possibilities and ideas hence benefit truly for betterment of mankind. Academic research is an intellectual challenge, if someone completes it successfully; it will benefit in order to understand the topic fully and this way one can achieve the purpose of research.

Growth of human knowledge

The broad purpose of research is to add and build new ideas reconsidering the earlier contributions by researchers. Plagiarism presents merely others' ideas and not so beneficial for the societal issues and expected solutions. Research must to add some value and not merely presenting earlier contributions in the new form. Advancement of human

knowledge is possible through the promotion of plagiarism free academic research only.

Academic Integrity

To maintain academic integrity, plagiarism matters. It is essential to represent academic works, studies, and findings about a particular topic truthfully. Plagiarism fosters true academic work and stop unethical practices. Academic integrity mentions to the practice of adopting ethical ways to carry out research. It is always fair to have academic integrity in research work. Plagiarism free research shows an academic integrity hence research work gives the contributor a sense of pride.

Acknowledgement of Creator's Credit

A basic principle of scholarly research is that scholars deserve credit for their contributions, their ideas and intellectual toil; henceforth the credit must be acknowledged legibly. If someone is using the creator's new ideas erasing his or her acknowledgment, it will discourage or underestimate the original ideas. It will be like discouraging the creation and so it may harm creativity. It is very much necessary to attribute the credit to the original creator.

Intellectual property Rights

Intellectual property Rights (IPR) refers to the creation of the mind such as inventions, literary and artistic works. IPR provide protection for creation and inventions to enable creators to earn recognition and financial benefit from their work. IPR is a right given to a person for the creations of his or her minds. IPR usually gives the creator an exclusive right over the use of his/her creation for a certain period of time. The main motive of intellectual property rights and related issues is to promote and reward inventive research. Above all, the principles depict clearly why plagiarism matters in academic writing and how it is important to use ethical approach while conducting your research.

Strategies to avoid plagiarism

There are many online plagiarism checking tools and platforms. One can use these tools and platforms and keep oneself away from this unethical practice. Here are a few ways to avoid plagiarism in your research:

1. Properly cite and acknowledge the sources
2. Include quotations properly
3. Properly paraphrase the content
4. Present your own ideas

Contents

Foreword

Preface

	vii
	ix
1. Importance Of Intellectual Property Rights And Plagiarism: An Analytical Study	1
2. Intellectual Property Rights And Plagiarism: A Researcher Perspective	8
3. The Role Of Plagiarism And Ethics In Research	14
4. Plagiarism: A Threat To Research Ethics	20
5. Research Ethics And Plagiarism	30
6. Academic Research And Publication Ethics	38
7. Ethical Issues In Research: An Observation	46
8. Online Educational Resources Must Safeguard The Core Credits Of The Creators	55
9. Challenges And Problems In Research Pertaining To Current Scenario In Tamil Nadu: A Practical Approach	64
10. Higher Education In India: Itself A Research Potential Sector	71
11. Basic Principles And Strategies To Do A Plagiarism Free Research	77

5. Use online plagiarism tools
6. Keep a track of the sources in your research
7. Not to procrastinate with your research, as good research takes time.
8. Allow bounteous time for in-depth understanding of the topic
9. Record bibliography accurately.

Plagiarism free research can be done if a researcher takes care of these things as stated above.

Plagiarism Prevention Blueprint

One must consider the following blueprint while doing scholarly work -

- Use quotations when taking someone's exact words
- Paraphrase while using someone's ideas in your own words
- Use citations while taking ideas from a source
- Follow the rules of citation style
- Prevent of Self-plagiarism
- Use of reliable plagiarism checker
- Use of reference list for every source
- Think alike a scholar to prevent plagiarism

An academic researcher is a scholar who thinks practically and studies in detail to resolute societal issues through his/her research.

Conclusion

The main motive of any research is the creation of new knowledge or addition to the existing standard of knowledge in a unique and creative way for enriching the present stock of knowledge. Research must be completely plagiarism free so as to promote creativity and innovation. The principles discussed in this paper can help all the researchers to understand the reason why plagiarism matters in research works. These principles will definitely help a researcher to conduct research ethically and follows the legible ways hence ultimately it makes the research work truthful and trustworthy. When you carry your academic work in this manner, it becomes more meaningful and resolute. Undoubtedly plagiarism free research is the voice and valuable contribution to the society.

References

<https://carleton.edu/writing>

<http://classic.austlii.edu.au>

<https://www.anzela.edu.au>

अनुक्रमणिका

१.	विश्वनायक महात्मा बसवेश्वर यांचे विविध विचार	प्रा. डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	११
२.	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार आणि सद्या स्थितीतील उपयुक्तता	प्रा. डॉ. इक्बाल खान गफार खान	१६
३.	युगप्रवर्तक क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेंचे कार्य कर्तृत्व आणि वर्तमान प्रासंगिकता	डॉ. मंजुश्री लांडगे	१९
४.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक, राजकीय विचार व कार्य	डॉ. भद्रे एन. जी.	२३
५.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. डी. पी. कांबळे	२८
६.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	३१
७.	गौतम बुद्ध यांचे विविध विचार	अनिल नारायणराव पंडित	३७
८.	स्वामी विवेकानंदाचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. डॉ. बोनर आर. त्राय.	४१
९.	अहिल्यादेवी होळकर यांचे लोककल्याणकारी कार्य	प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने	४६
१०.	स्त्रीशिक्षणाचे आद्यजनक : महात्मा फुले	प्रा. विनया केशव कांबळे	५०
११.	राजर्षी शाहू महाराज - एक आर्थिक विचारवंत	डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव	५४
१२.	सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक सामाजिक व इतर विचार	पंडित कीर्ती नारायणराव	५८
१३.	अहिल्यादेवी होळकर यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे	६३
१४.	समाजक्रांतीचा अग्रदूत महात्मा बसवेश्वर	डॉ. बबन के. सोनवणे	६८
१५.	महात्मा गांधीजींचे सत्यागृहविषयक विचार	प्रा. डॉ. कऱ्हाळे विलास लिबांजी	७३
१६.	अण्णा हजारे यांचे विविध कार्य	प्रा. डॉ. भगवान श्रीपती सांगळे	७७
१७.	आर्य चाणक्य- कौटिल्याचे अर्थशास्त्र	प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही.	८९
१८.	पं. दीनदयाळ उपाध्याय यांचे एकात्म मानववादप्रणोत अर्थ-चिंतन	डॉ. प्रदीप बस्वराज पाटील	९६
१९.	राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक व शैक्षणिक विचार	प्रा. डॉ. उत्तम सिताराम कऱ्हाळे	१०१

२०.	
२१.	
२२.	
२३.	
२४.	१
२५.	१
२६.	१
२७.	६
२८.	६
२९.	५
	७
३०.	५
३१.	५
	५
३२.	५
३३.	५
३४.	५
	५
३५.	५
	५
३६.	५
	५
३७.	५

१.

विश्वनायक महात्मा बसवेश्वर यांचे विविध विचार

प्रा. डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगाडे

संशोधन मार्गदर्शक व लोकप्रशासन विभागप्रमुख

श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय उदगीर जि. लातूर

	176
	179
	187
	193
	196
ii	203

प्रास्ताविक :-

बाराव्या शतकात संबंध विश्वात महात्मा बसवेश्वरांनी पुरोगामी व विवेकवादी विचारांच्या माध्यमातून समग्र ऐतिहासिक क्रांती घडवून आणली. जात, धर्म, वर्ग, लिंग ही सर्व भेद नाकारून समताधिष्ठीत समाज व्यवस्था निर्मितीचे स्वप्न नव्हे तर प्रत्यक्षात अनुभूती दिली. ते आज कोणालाही विसरता येणार नाही. समाजाला योग्य दिशा व समानता देण्याचे धाडस बसवेश्वर यांनी दाखवले. महात्मा बसवेश्वर यांचा जन्म सन ११०५ साली कर्नाटक राज्यातील बागेवाडी येथे मादिराज (बडील) व मांदलाबिका (आई) यांच्या पोटी झाला. लहानपणापासूनच बसवेश्वर हे अतिशय चाणक्ष, अभ्यासू वृत्ती, नवनवीन माहिती जाणून घेण्याची, समाजसेवेची तळमळ, निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी सामावलेले होते. महात्मा बसवेश्वरांची जन्मभूमी बागेवाडी, कर्मभूमी मंगळवेढा आणि बसवकल्याण तर ऐक्यभूमी ही कुडलसंगम होती. क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वर यांना त्रिध्वनायक, विश्वरत्न, युगपुरुष, क्रांतिकारी आद्यसमाजसुधारक, वीरशैव लिंगायत धर्माचे संस्थापक, वचनसाहित्याचे शिल्पकार, स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते, दासोह व कायक सिद्धांताचे जनक, समतेचे प्रणेते, मानवतेचे पुरस्कर्ते, पहिल्या जागतिक भारतीय संसदेचे (अनुभव मंटपाचे) जनक, सर्व जाती धर्माचे उद्धारक म्हणून ओळखल्या जाते. महाराष्ट्रात मंगळवेढा, कर्नाटकात बसवकल्याण, कुडलसंगम, उळवी व इतर अनेक ठिकाणी शरण स्थळे आहेत. महात्मा बसवेश्वर यांच्या कार्याचा प्रभाव आजही भारताप्रमाणेच विदेशात देखील ज्यामध्ये अमेरिका, इंग्लंड, जपान, आयरलंड, फ्रांस, चीन, रशिया, हॉंगकाँग, ऑस्ट्रेलिया व इतरही अनेक देशांचा समावेश होतो. उदा : देशात व विदेशातील चलनी नोटावर, नाणे वर महात्मा बसवेश्वर यांचे तैलचित्र, पोस्ट तिकिटावर छायाचित्र, अनुभव मंटप, संग्रहालय, स्मारके, अश्वरूढ पूर्णाकृती पुतळा, व्याख्यान शिबीर, विविध विद्यापीठात अध्यासन संशोधन केंद्र इत्यादी.

* विविध कार्य व विचार :-

महात्मा बसवेश्वर यांनी बाराव्या शतकात कल्याण राज्यात केलेल्या ऐतिहासिक कार्य व विचारांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल. यामध्ये

१. सामाजिक विचार :- सामाजिक क्षेत्रात विषमतेला विरोध करून महात्मा बसवेश्वरांनी समता व बंधुभाव या तत्वावर नव्या सामाजिक पुनरघटनेची दिशा सुचविली. परंपरागत विषम वर्णश्रम धर्माविरुद्ध त्यांनी भक्तीने सर्व जातीतील लोकांना समपातळीत आणणाऱ्या विचारांचा पुरस्कार केला. व्यक्तीचा विकासातून सामाजिक परिवर्तन, क्रांती घडून आणले. त्यामुळे त्याकाळी समाजात वाईट पद्धतीने चाललेल्या प्रथा, अन्याय, हुकूमशाही,

लुटालूट, घराबाहेर स्त्रियांना बंदी, भेदाभेद आदी खडक बाबींचा समूळ नाश करुन महात्मा बसवेश्वर यांनी नव्या क्रांतिकारी समाजाची निर्मिती केली हे क्षण ऐतिहासिक ठरले.

वचन :

नको करू चोरी नको करू हत्या नको बोलू असत्य
नको धरू मनी द्वेष नको मानू कोणा तुच्छ नको
आतमस्तुती नको करू निदानालस्थी हिच खरी अंतरंगशुद्धी,
हिच खरी बहिरंग शुद्धी.

२. आर्थिक विचार :- महात्मा बसवेश्वर यांनी आर्थिक क्षेत्रात उद्यमशिलतेचा पुरस्कार केला आणि श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली. व्यक्ती जीवनात त्यांनी रादाचाराचा महिमा प्रत्यक्षात आणून नैतिक जाणीवा रुजविल्या. त्याचप्रमाणे धर्म जीवनात अवदंबर टाळून अतः प्रामाण्यआणि अंतरंग शुद्धता यांना विशेष महत्व दिले. कल्याण राज्याचे महामंत्री व कोष प्रमुख म्हणून बसवेश्वरांनी आर्थिक प्रशासनात काटकसर, सचोटी, पैशाचा लोककल्याणासाठी वापरार भर तसेच भ्रष्टाचारास आळा, लहान मोठ्या व्यावसायिकांना प्रोत्साहन, आर्थिक सहाय्यता आदी बाबींवर दिले होते. उदा : शेतकऱ्यांना शेतीची संसाधने उपलब्ध करुन दणे, शेतसारा (Tax) वसुल करणे.

वचन :

नसे कोणी मजहुनी लहान नसे
कोणी शिवभक्तहुनी महान यासि तव
चरण साक्षी मम मनही साक्षी मज
असे हेचि पवित्र प्रमाण हे श्री कुडलसंगमदेवा.

३. स्त्री - मुक्ती विषयक विचार :- महात्मा बसवेश्वरांनी सर्व जाती धर्मातील स्त्रियांना जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य, हक्क प्राप्त करुन दिले. अनुभव मंटप या मानवकल्याणाच्या व्यासपीठावर पुरुषांच्या बरोबरीने, सन्मानाने स्त्रियांना बसविले. त्याकाळी स्त्रियांवर इतर समाजाकडून होणाऱ्या मानसिक व शारीरिक शोषणातून मुक्तता केली. उदा : स्त्रियांना शिक्षण, लिंगदिक्षा, धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार, निर्णय प्रक्रियेत व अनुभव मंटपातील चर्चेत सहभाग, बालविवाहास विरोध, सती प्रथा बंदी, चेश्याचे पुनर्वर्हसन, अनाथ मुलींना मोफत निवास्थान व सुरक्षा प्रदान, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन इ.

४. राजकीय विचार :- कल्याण राजाच्या शासन काळात घेण्यात आलेल्या राजकीय निर्णय, नेतृत्व संबंधी महात्मा बसवेश्वर म्हणतात की, कोणताही व्यक्ती हा राजकीय प्रमुख असला तरी तो मुळात त्या प्रांताचा राजा असतो. लोक कल्याण, राज्याचे संरक्षण लक्ष्यात घेऊनच राजकीय निर्णय घ्यावेत. दरम्यान आपल्या सहकारी वर्गाचे, जनतेचे सल्ला, मत जाणून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जनतेच्या विकासात कोणतीही समस्या निर्माण होणार नाही. उदा : राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने राजकीय निर्णय असावेत, राजा किंवा शासन हे जनमुख, समस्याचे निवारण करणारे असावे.

५. धार्मिक विचार :- अनुभव मंटपाच्या माध्यमातून महात्मा बसवेश्वरांनी देश विदेशातील सर्व जाती धर्मातील लाखो शरण-शरणींना सहभागी करुन घेऊन धार्मिक शिक्षण, मार्गदर्शन केले. नव्या दिशा, संस्कार, संस्कृती जतन करण्याचे धडे, आचार विचार संदर्भात सखोल माहिती दिले. जाती धर्मात त्याकाळी होणारी विघातक प्रथेचा नाश करुन सर्वांना समान अधिकार, हक्क, बंधुत्व भावना निर्माण केले. वीरशैव लिंगायत धर्माचे संस्थापक

म्हणून महात्मा बसवेश्वर यांना ओळखले जाते.

वचन :

दयेविना धर्म तो कसा दयेविना धर्म तो
कोणता दया हवी सकल प्राणीमात्रांसाठी
दया हेचि धर्माचे मूळ दया धर्माचा सार
दया धर्माहुनी थोर न रुचे श्री कुडलसंगमदेवा.

ना आणि
जविल्या.
कल्याण
शाणासाठी
१ बावींवर

६. प्रशासकीय विचार :- बाराव्या शतकातील पहिले जागतिक आदर्श प्रशासक, कल्याण राज्याचे महामंत्री, प्रधानमंत्री, कोषाध्यक्ष म्हणजे महात्मा बसवेश्वर होय. कल्याण राज्यात बिजल राजाच्या शासन कारभारात अतिशय उत्कृष्ट प्रशासकीय कार्य, अधिकारी व कर्मचाऱ्यात शिस्त, समन्वय, जबादारीची जाणीव, सहकार्य भावना, कामात पारदर्शकता, प्रभावी निर्णय क्षमता, नियंत्रण, जनमुख जलद सेवा, विविध लोककल्याणकारी योजना, उपक्रमाची तात्काळ अंमलबजावणी, श्रमाला व वेळेला महत्व, कार्याचे विभाजन, प्रशासकीय नितीमत्ता, कर्मचारी वर्गाचे उच्च मनोबलास प्रेरणा, कामावरून मोददला, समान तत्व, प्रशिक्षण शिबीर आयोजन, कार्यक्षम नेतृत्व निर्मिती, कर्मचारी सेवा सुरक्षा, चांगले कार्य करणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस, सन्मान, कार्याचे विकेंद्रिकरण आदी ऐतिहासिक कार्य महात्मा बसवेश्वर यांच्या प्रशासकीय विचारात दिसून येतात. उदा : वरिष्ठ - कनिष्ठ यांच्यात मित्रत्वाची भावना वाढीस, एकात्मता.

जगण्याचे
सन्मानाने
ता केली.
ोल चर्चेत
क्षा प्रदान,

य, नेतृत्व
११ प्रांताचा
१ सहकारी

निर्माण
समस्याचे

सर्व जाती
, संस्कार,
१ विघातक
संस्थापक

७. अनुभवमंटप व समतावादी विचार :- महात्मा बसवेश्वर यांनी स्थापन केलेल्या जगातील पहिली भारतीय संसद (अनुभव मंटप) हे मानवी प्रतिष्ठेचे अधिष्ठान, व्यासपीठ होते. सर्व जाती धर्मातील घटकांना एकत्र आणून त्यांच्या विविध समस्या, प्रश्न आदींचे योग्य निराकरण करणे, मुक्त स्वातंत्र्य आणि समान संधी प्राप्त करून देणे हाच प्रमुख उद्देश अनुभव मंटपाचा होता. अनुभवमंटपात ७७० शरण व शरणींनी सर्व प्रथम सहभागी झाले होते, अनुभव मंटपाचे पहिले अध्यक्ष श्री अल्लमप्रभुदेव यांची निवृत्ती महात्मा बसवेश्वर यांनी केली होती. या लोक संसदेत अनेक शरण व शरणींनी वचन साहित्य लिखाण, अभ्यास, चिंतन, योग अभ्यास, मार्गदर्शन, उपक्रम, चर्चा, प्रबोधन शिबीर आदी कार्य महात्मा बसवेश्वर महाराज यांच्या नेतृत्वाखाली घडवून आणले. त्यानंतर लाखो शरण शरणींचा समावेश असल्याचे संशोधन अभ्यासातून आढळून येते. समता हा बसवेश्वर यांचा श्वास व ध्यास होता. त्यांना वर्गविहीन व शोषण विहीन समता धिष्टीत न्याय पूर्ण समाज व्यवस्थेची निर्मिती करावयाची होती. ती प्रत्यक्षात साकार झाली. त्यांच्या मते माझ्यापेक्षा कोणीही लहान नाही. शिव भक्तांवाचून कोणीही श्रेष्ठ नाही. जो सर्व जीवांचे कल्याण चिंतीतो तोच खरा श्रेष्ठ आहे. उच्च नीच पणाचा जातीशी काहीही संबंध येत नाहीतर सर्व समान, समता धिष्टीत आहेत.

८. पर्यावरण विषयक विचार :- व्यक्तीने सर्वप्रथम स्वतः स्वच्छ मनाने कार्य केले पाहिजे मग इतरांना स्वच्छता संदर्भात आव्हान करावे. कल्याण राज्यात त्यांनी प्रधानमंत्री म्हणून काम करित असताना बिजल राजास पर्यावरण पूरक कार्य पार पाडण्यास भाग पाडले. त्यांच्या मते, झाडे लावणे व संगोपन करणे, स्वच्छता राखणे चांगल्या पर्यावरण निर्मितीच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. उदा. विहीर, नदी, तलाव, नाले, सार्वजनिक स्थळ आदी ठिकाणी हार तुरे, कचरा, अन्न पदार्थ टाकू नये. पाण्याचा वापर जपून करावा, पाणी दूषित करू नये, पाण्यात कपडे, मास, कचरा, पैसे टाकू नये. पाणी हे मानवाचे खरे जीवन आहे. झाडांची तोड करू नये, पशु-पक्षी, जनावरे यांचे

संरक्षण करणे, पर्यावरण विषयक जनजागृती मोहीम जनतेत रावबिणे काळाची गरज असल्याचे मत त्याकाळी बसवेश्वरांनी व्यक्त केले ते आज देखील तितकेच महत्वपूर्ण ठरत आहे.

९. अंधश्रद्धा - निर्मूलन विषयक विचार :- त्याकाळी समाजात मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धा या रोगाने हाहाकार माजवलेला होता. उदा : करणी, भूत बाधा, वांज, अपशुनी, मानसिक छळ, भीतीमय परिस्थिती, ढोंगी बाबांचे, पंडित यांचे साम्राज्य विनाशकारी बनले होते, त्याचा परिणाम समाजावर झाला होता याप्रसंगी महात्मा बसवेश्वर यांनी समाजातील विषमतेबरोबरच अंधश्रद्धेचा समूळ नाश करून अंधश्रद्धा निर्मूलन विषयक कार्य हाती घेतले होते. म्हणूनच समाजाला एक नवी दिशा प्राप्त करून दिली. उदा : ढोंगी, यांत्रिक यांच्यापासून समाजाला दूर ठेवले, नारळ फोडणे, नदीत पैसे व हार, देवाला नवैद्य, मांजर आडवे जाणे, बाहेर जाताना रिकामं घागर येणे आदी विकृत बाबींना प्रखर विरोध बसवेश्वरांचा होता.

वचन :

मंत्र म्हणत म्हणत पहा देती तुला बळी अरे,
बोकडा तू रड वेद वाचणाऱ्या पुढे रड शास्त्रपुराणे
श्रवण करणाऱ्यापुढे तू रड तुझ्या रडण्याने तरी बळी
देणाऱ्यांना करील शासन श्री कुडळसंगमदेवा.

वचन :

नद्यातील जल पाहून लोक उडी मारतात
अन वृक्ष पाहून फेरे घालतात जल आठत असते
अन वृक्ष वठत असतो. आठणाऱ्या जलावर
अन वाठणाऱ्या वृक्षावर श्रद्धा ठेऊन जगणारे
तुला कसे जाणू शकतील हे श्री कुडळसंगमदेवा.

१०. कायक व दासोह सिद्धांत :- महात्मा बसवेश्वरांचा कायक व दासोह सिद्धांत हा राष्ट्र आणि संबंध विश्वाला विकास क्रियामय बनविणारा सिद्धांत आहे. कायक सिद्धांत हा विशिष्ट धर्म, पंथ देशापुरता मर्यादित नसून तर तो अखिल मानव जातीच्या सुख समृद्धीसाठी, हितासाठी आहे. आज भारतात व विदेशात प्रत्येक शरण -शरणींनी प्रामाणिकपणे आपापले कायक करून देशाची अखंड सेवा केली पाहिजे, सत्य, शुद्ध नीतिमान निरोगी जीवन जगावे हाच कायक सिद्धांताचा हेतू आहे. प्रत्येक जाती धर्मातील व्यक्तीने स्वतःचे जीवन विकासपूर्ण झाले म्हणून सुखी बनले असे नाही तर समाजातील गोर गरीब, अनाथ लोकांना आर्थिक सहाय्य, मोफत निवास व्यवस्था, अन्नदान, रक्तदान, ग्रंथदान दासोह या सिद्धांताच्या माध्यमातून सेवा निरंतर दिली पाहिजे. उदा : व्यक्तीकडे असलेला अधिक संपत्तीचा वापर हा गरिबांसाठी करावा, की ज्यामुळे त्या व्यक्तींचा सर्वांगीन विकास होईल.

११. वचनसाहित्य व मानवतावाद :- विश्वात वचनसाहित्य म्हंटले की महात्मा बसवेश्वर (अनुभवमंटप) करोडो शरण यांच्या डोळ्यासमोर दिसू लागतात. वचनसाहित्य लिंगायत धर्माच्या विचारांची आचारसंहिता होय. बोलें तैसा चाले या उक्तीप्रमाणे प्रत्यक्षात कृती करणारे नेतृत्व म्हणजे महात्मा बसवेश्वर होत. वचनसाहित्य हे अनुभवी शरणांचे साहित्य आहे. साध्या व सोप्या भाषेतील ओव्या, संस्कृत ग्रंथांचे संदर्भ वचन साहित्यात आडळून येतात. कायकचे कैलास हा महामंत्र महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात संपूर्ण विश्वाला दिला. कायक म्हणजे श्रम आणि श्रम हेच कैलास होय. श्रमाशिवाय विकास कोणत्याही देशाला शक्य नाही. बसवेश्वरांनी पंडिताकडून होणारे

मन त्याकाळी
रुद्धा या रोगाने
रस्थिती, ढोंगी
प्रसंगी महात्मा
क कार्य हाती
समाजाला दूर
गर येणे आदी

शोषण, आळशी प्रवृत्ती, भ्रष्ट लोकांना प्रखर निषेध करून समाजाला अतिशय क्रियाशील व परिवर्तनीय बनविले. मानवतेचे पुरस्कारते म्हणून महात्मा बसवेश्वर यांना ओळखले जाते. मानवाच्या अधिकाराचे संरक्षण, स्वातंत्र्य मिळवून त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने कार्य करण्यावर अधिक भर दिल्याचे दिसून येते.

वचन :

धनिक बांधती देवालय गरीब मी करू काय
माझा देह हेचि देवालय खांब माझे सुवर्ण कलश
स्थावर पावेल नाश जंगम मात्र अविनाश हे श्री कुडळसंगमदेवा.

१२. आंतरजातीय विवाह विषयक कार्य :- बाराव्या शतकात विश्वातील पहिले आंतरजातीय विवाह महात्मा बसवेश्वर यांच्या ऐतिहासिक कार्यामुळे घडून आले. ते क्षण क्रांतिकारी ठरले. मधवय्याच्या (ब्राह्मण) मुलीचा विवाह हरळय्याच्या (चांभार) मुलाशी लग्न. आंतरजातीय रोटी बेटी व्यवहार करण्यास बसवेश्वरांनी प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या मते, अस्पृश्यता पाळणे म्हणजे माणसांवर नव्हे तर देवावरच अन्याय करण्यासारखे आहे. महात्मा बसवेश्वर एका वचनात म्हणतात,

वडील माझे मातंग चन्नाय्या
पिता आमचे ढोर कक्कय्या

चिक्कय्या ही आमचाच असे पहा थोरला बंधू आमुचा किन्नरी बोम्मया तरीही जाणत का नाही मजला श्री कुडळसंगमदेवा.

संदर्भग्रंथ :-

१. डॉ. अशोक मेनकुदळे, आद्यसमाजसुधारक, महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी, फेब्रुवारी २००३.
२. प्रा. भीमराव पाटील, युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर, ३० एप्रिल, २००६.
३. पूज्य डॉ. श्री बसवलिंग पडुदेवरू, धर्मगुरू बसवन्ना आणि अष्टावरण, महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी, सप्टेंबर २०१०.
४. डॉ. सूर्यकांत घुगरे, संत साहित्य आणि बसवेश्वर वचनचिंतन, मुक्तरंग प्रकाशन लातूर, ११ एप्रिल २०१३.
५. डॉ. लक्ष्मण उलगडे, राष्ट्रीय महापुरुषांच्या विचारप्रणालीचा संशोधनात्मक वेध, सुमन प्रकाशन लातूर, डिसेंबर २०१९.
६. बसवकल्याण येथे प्रत्यक्ष भेट दरम्यान माहिती: संकलन, डिसेंबर २०२१.
७. बसवपथ द्वैमासिक, २०१५
८. बसवपथ द्वैमासिक, २०२१

हा राष्ट्र आणि
पुरता मर्यादित
। प्रत्येक शरण
तिमान निरोगी
कासपूर्ण झाले
वास व्यवस्था,
कडे असलेला

(अनुभवमंटप)
रसंहिता होय.
त्य हे अनुभवी
ढळून येतात.
जे श्रम आणि
कडून होणारे

□□□